SASTRI, B.A I YEAR
Part I (C)- Paper - I

HISTORY OF VEDIC LITERATURE

Directorate of Distance Education

National Sanskrit University

(Erstwhile Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati)

Accredited at 'A' level by NAAC

Tirupati - 517 507 (A.P.)

संस्कृतसाहित्येतिहासः

संस्कृतभाषा देवभाषा कथ्यते। संस्कृतभाषायां मानवसंस्कृतेरितिहासः सुरक्षितोऽस्ति। इयं संस्कृतभाषाऽन्याभ्यः सर्वाभ्योऽपि भाषाभ्यः प्रकारे विस्तारे च महती, सौन्दर्ये विचारपवित्रतायां चान्यूना विद्यते। सत्यपि मन्दतमे विकासक्रमे क्रमोपनते च वाधासमुदये इतिहासारम्भसमयत एव संस्कृतभाषा विश्वस्यान्यासां भाषाणां समतां कुर्वती समायाति। अन्याभिर्विश्वस्य भाषाभिरस्याः प्रतिस्पर्धा गुणगणकृतैव। भारतेऽजायन्त विविधानि सामाजिकपरिवर्तनानि, धार्मिकाण्युत्थानपतनानि, वैदेशिकानामाक्रमणानि च, तथाऽपि संस्कृतं सर्वदा समभावेन सर्वत्र व्यवहारवर्त्मन्यवर्त्तत।

संस्कृतं सर्वदा जीवितभाषाभावमभजत यतोऽत्रैव पूर्वतनाः सर्वेऽपि ग्रन्था अलिख्यन्त। आस्तां पुराणी कथा, संस्कृतस्य सम्प्रत्यपि जीवितभाषात्वे प्रमाणमिदं यदधुनाऽपि संस्काराः प्रायोऽधिकसंख्याकभारतीयानां संस्कृत एव सम्पाद्यन्ते, महाभारतप्रभृतयो धर्मग्रन्था अधीयन्ते, स्वीया विचारा लोकविशेषैः संस्कृते प्रकाश्यन्ते, कविता विरच्यन्ते च।

भाषाविज्ञानपण्डितानां मते आर्यभाषा सेमिटिकभाषा चेति द्वयोरेव भाषयोर्व्यवहर्त्तारः सभ्यतां संस्कृतिञ्च सृष्टवन्तः। आर्यभाषाऽपि पाश्चात्त्यपौरस्त्यभेदेन द्विविधा। अस्मिन्नार्यभाषायाः पाश्चात्त्यप्रभेदे यूरोपदेशस्य प्राचीना आधुनिक्यश्च ग्रीक-लैटिन-फ्रेञ्च-जर्मन-इङ्गलिशप्रभृतयो भाषाः समायान्ति। आर्यभाषायाः पौरस्त्यप्रभेदे ईरानीभाषा संस्कृतभाषा च समागच्छतः। ईरानीभाषा 'जेन्दअवेस्ता' नाम्ना व्यवह्रियते यत्र पारसीकानां धर्मग्रन्था निबद्धाः, संस्कृतभाषायां भारतीयानां धर्मग्रन्था निबद्धा इति प्रतीतमेव।

'संस्कृतम्' इति पदं सम्+कृ+क्त इति व्युत्पादितम्। भाषारूपार्थेऽस्य शब्दस्य प्रयोगः प्रथमतो वाल्मीकिरामायणे एव प्राप्यते–

'यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव संस्कृताम्।
रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति।।'

ततः पूर्वं तत्रार्थे भाषाशब्द एव व्यवह्रियते स्म। यास्केन पाणिनिना चापि लोकव्यवहृतभाषार्थे भाषाशब्द एव व्यवहृतः–

'भाषायामन्वध्यायञ्च' निरुक्ते–१।४
'भाषायां सदवसश्रुवः' पा. सू. ३।२।१०८
'प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्' पा. सू. ७।२।८८

मन्ये, यदा प्राकृतभाषायाः प्रचारो बहुलीभूतस्तदा ततो भेदं बोधयितुं लोके व्यवहृतपूर्वा तदानीं क्षीयमाणप्रचारा चेयं भाषा विद्वद्भिः संस्कृतपदेन व्यवहृता जाता।

संस्कृतभाषाया रूपद्वयं, लौकिकं वैदिकञ्च। महाभारतकालात् पूर्वतनभाषा वैदिकभाषा, ततः परस्तात् प्रचारिता च लौकिकभाषा।

संस्कृतभाषायाः स्वरूपे विचार्यमाणे इदं प्रागवधार्य यदियं लोकभाषा व्यवहारभाषा वा आसीदथवा केवलशास्त्रभाषा एव अवर्त्तत? अत्र मतद्वयम्, केचन कथयन्ति यत् प्राकृतमेव लोकभाषाऽऽसीत्, संस्कृतं शास्त्रभाषा साहित्यिकभाषा वाऽवर्त्तत, व्यवहारभाषा नासीत्।

अपरे पुनः संस्कृतभाषैव पुरा लोकभाषा आसीदिति समर्थयन्ते, तेषामयमाशयः–पुराकाले भारतीया अनया संस्कृतभाषायैव स्वं मनोभावं प्रकटयन्ति स्म क्रमशः शनैः शनैः प्राकृतोदये जाते संस्कृतभाषाया व्यवहारक्षेत्रं सङ्कोचमापत्, परन्तस्यामपि दशायां शिष्टाः संस्कृतभाषामेव व्यवहरन्ति स्म। अत एव रूपकेषु शिष्टानां संस्कृतभाषा तदन्यपात्राणाञ्च प्राकृतम्।

संस्कृतस्य व्यवहारभाषात्वे निम्नलिखिता युक्तय उपस्थाप्यन्ते–

(१) वैदिकसंस्कृतभाषातो भिन्ना भाषा, तात्कालिकजनताया भाषा, 'भाषा' पदेन निरुक्तग्रन्थे यास्केन व्यवहृता। तेन हि वैदिककृदन्तशब्दानां सिद्धिः लोकप्रचलितधातुभ्यः प्रदर्शिता। 'भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते' इति हि तदुक्तिः। तस्मिन् समये भिन्नभिन्नप्रान्तेषु संस्कृतशब्दानां यानि रूपान्तराणि प्राप्यन्ते स्म, ये विशिष्टप्रयोगा भवन्ति स्म, तेषां समेषामुल्लेखोऽपि यास्केन कृतः, यथा–'शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति, विकारमेव त्वेनमार्या भाषन्ते शव इति' दातिर्लवनकर्मा प्राच्येषु प्रयुज्यते, दात्रमुदीच्येषु' एभिः साक्षिभिर्यास्कसमये संस्कृतस्य भाषितभाषात्वं सिद्ध्यति। यास्कस्य समयो ६०० ई.पू. कथ्यते।

(२) पाणिनिरपि संस्कृतस्य व्यावहारिकं स्वरूपं भाषापदेनैव व्यवहृतवान्, किञ्च दूराद्धूते प्लुतमनुशासता पाणिनिना संस्कृतस्य भाषित-भाषात्वं स्पष्टमुक्तम्, यदि संस्कृतं भाषितभाषा नाभविष्यत्तदा दूरात्सम्बोधनावसरस्यैवाभावात्तत्र प्लुतत्वानुशासनमनर्थकं स्यात्। अपि च पाणिनिः भाषितभाषायामेव व्यवहर्तुं योग्यान् 'दण्डादण्डि', 'उदरपूरं भुङ्क्ते' इत्यादीन् शब्दाननुशशास, तदप्यस्याः संस्कृतभाषाया भाषितभाषात्वं गमयति।

(३) पाणिनेः परतो जातः कात्यायनः लोके व्यवहृतान् नवान् शब्दान् दृष्ट्वा तेषां सिद्धये नियमानुक्तवान्। अतः प्रतीयते यत्तदा संस्कृतं व्यवहारभाषासीत्।

(४) महाभाष्यकृता पतञ्जलिना देशभेदेन क्रियाभेदमाख्याय संस्कृतस्य भाषितभाषात्वमुच्यते स्म, तथाहि– हम्मतिः सुराष्ट्रेषु, प्राच्येषु रंहतिः, आर्यैस्तु गच्छतिः प्रयुज्यत इति तेनोक्तम्। महाभाष्यकृता–वैयाकरणरथ-वाहकयोरेको रुचिरः संवाद उक्तः–'एवं हि कश्चिद्वैयाकरण आह–कोऽस्य रथस्य प्रवेता? सूत आह-अहमायुष्मानस्य रथस्य प्राजिता। वैयाकरण आह-अपशब्द इति। सूत आह-प्राप्तिज्ञो देवानांप्रियो न तु इष्टिज्ञः। इष्यत एतद्रूपमिति। वैयाकरण आह-अहो खल्वनेन दुरुतेन बाध्यामहे इति। सूत आह–न खलु वेञः सूतः, सुवतेरेव सूतः, यदि सुवतेः कुत्सा प्रयोक्तव्या, दुःसूतेनेति वक्तव्यम्।।' २।४।५६ सूत्रभाष्ये। अतो यां वाचं रथकवाहकोऽपि व्यवहरति सा भाषितभाषा मन्तव्यैव।

(५) भोजस्य समये विक्रमादित्यस्य समये च संस्कृतस्य प्रचुरप्रचार आसीत्। एभिः प्रमाणैः संस्कृतस्य भाषितभाषात्वं सिद्धम्।

यद्यपि सम्प्रति साहित्यशब्दो वाङ्मयमित्यर्थे प्रयुज्यते यत्रार्थे 'लिटरेचर' (Literature) शब्दो वैदेशिकैः प्रयुज्यते, परन्तु संस्कृतभाषायां साहित्यशब्दस्य 'शब्दार्थौ' इत्यर्थः, सहितयोर्भावः साहित्यम्–सहितयोः कयोः? शब्दार्थयोः, तच्च साहित्यं क्वचिदन्यत्र शास्त्रे न भवति किन्तु काव्यशास्त्र एव। तत्र हि शब्दः अर्थश्च इत्युभयं मिलितं सदेव कमप्याह्लादं जनयति, न केवलः शब्दो नापि वा केवलोऽर्थः, तथा चोक्तमपि–'न च काव्ये शास्त्रादिवत् अर्थप्रतीत्यर्थ शब्दमात्रं प्रयुज्यते, सहितयोः शब्दार्थयोस्तत्र प्रयोगात्। साहित्यं तुल्यकक्षत्वेन अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वम्' इति व्यक्तिविवेकटीका। एतेन साहित्यशब्दस्य काव्यस्वरूपमर्थ इति सङ्कोचः कृतो वेद्यः। अपि च राजशेखरेण 'पञ्चमी साहित्यविद्येति यायावरीयः' इति काव्यमीमांसायामुक्तम्, आधुनिकप्रथानुसारेण तु सर्वासामपि विद्यानां साहित्यपदाभिलप्यत्वे काव्यमात्रपरकत्वेनात्र साहित्यशब्दप्रयोगोऽयुक्तः स्यात्। किञ्च बिह्लणेन–

'साहित्यपाथोनिधिमन्थनोत्थं काव्यामृतं रक्षत हे कवीन्द्राः।
यदस्य दैत्या इव लुण्ठनाय काव्यार्थचौराः प्रगुणीभवन्ति।।'

इति स्वीये विक्रमाङ्कदेवचरितनामके महाकाव्ये प्रोक्तम्, तदपि साहित्यशब्दस्य काव्यार्थतां व्यञ्जयति।

'साहित्यदर्पणः' इति काव्यलक्षणस्वरूपादिबोधकग्रन्थस्य नामकरणमपि विद्यान्तरव्यावृत्तकाव्यमात्रवाचकस्य साहित्यशब्दस्य प्रयोगं प्रमाणयति।

तदित्थं साहित्यशब्दोऽत्र काव्यमात्रपरक इति प्रतिपत्तव्यम्।

अतिप्राचीनमिदं संस्कृतसाहित्यम्, मा भूवन्ननादयो वेदाः, परं तेऽतिप्राचीना इत्यकामेनापि स्वीकर्त्तव्यमेव। लोकमान्यतिलकमहोदयो यद् गणिताधारेण वेदानां ६००० ई.पू. निर्मितत्वं ततोऽपि वा पूर्वकालिकत्वं निर्धारितवाँस्तत्र नास्ति सन्देहस्यावकाशः। वेदकालदारभ्य प्रवहन्तीयं संस्कृतसाहित्यधाराऽबाधगत्याऽधुनावधि समागच्छति। अन्यभाषासाहित्येतिहासानां विलोकनेन प्रतीयते यत्तानि साहित्यानि परिस्थितावनुकूलायामुदयन्ते, कियन्तं कालं यावदग्रेसरन्ति, परन्तु परिस्थितिवैषम्ये प्रवाहः शिथिलीभवति, स चायं दोषः संस्कृतसाहित्यं न स्पृशति। वेदानां रचनायां जातायां तद्व्याख्यानभूता ब्राह्मणग्रन्था अरच्यन्त, ब्राह्मणग्रन्थेभ्यः पश्चादारण्यकानि, तदनन्तरमुपनिषदः, ततो रामायणं महाभारतं पुराणानि च। सेयं परम्परा कियता स्वरूपविपर्ययेण सह काव्य-नाटक-गद्य-चम्पू-कथा-स्मृति-तन्त्रादिनिर्माणविधया चिरमन्वर्त्तत। सेयं संस्कृत साहित्यस्याविच्छिन्ना परम्परा न्यूनान्न्यूनमष्टसहस्रसंवत्सरेभ्यः समायातीति नितान्तसत्यं वचः। नास्ति विश्वस्मिन्नस्मिन् किमपि साहित्यमन्यद्यदविच्छिन्नधारमियन्ति दिनानि जीवितं समर्थ्येत।

अतिव्यापकं च संस्कृतसाहित्यम्। इदं सर्वाङ्गपूर्णं यतोऽत्र मानवजीवनोद्देश्यभूताः धर्मार्थकाम-मोक्षाख्याश्चत्वारोऽपि पुरुषार्था विवेचिताः। धर्मशास्त्रं प्रथम एव, अर्थशास्त्रमपि कौटिल्यादिप्रणीतमत्र न कुतोऽपि हीयते। कामशास्त्रमपि परमप्रसिद्धमत्रत्यम्, मोक्षशास्त्रस्यापि परमप्रकृष्टता सर्वसम्मता। एवं संस्कृते मानवजीवनोपयोगिनः सर्वेऽपि विषयाः साधु विवेचिता इति कथनं समुचितमेव। अत्र प्रेयःशास्त्रं श्रेयःशास्त्रं चोभयं समभावेन समेधितम्, अत एव चात्र भोगमोक्षयोरुभयोः सत्तया सकलसाहित्यापेक्षया विशिष्टता विद्यते।

अतिमहत्त्वपूर्णमपीदं संस्कृतसाहित्यम्। इदं प्राचीनतायां सर्वातिशायीति पूर्वमावेदितमेव। अस्य व्यापकत्वं परिमाणमहत्त्वञ्चापि प्रसिद्धम्। एतन्महत्त्वे प्रमाणानि यथा–

(क) संस्कृतसाहित्यं न केवलं भारतीयजनताया अपि तु चीन-जापान-कोरिया-प्रभृतिवासिनामपि लोकानामितिवृत्तं लङ्का-मलयद्वीपादिवासिनाञ्च इतिवृत्तं सुरक्षितरूपेण गोपायति। एतस्य प्रभावस्तुरुष्कादिदेशेतिहासेष्वपि पतित इतीतिहासविदां कृतेऽत्र महत् स्वाध्यायसाधनम्।

(ख) द्रविडभाषापरिवारं विहाय सर्वा भारतीयभाषाः प्राच्यसंस्कृतभाषायाम् यथा, तथा सर्वा अपि यूरोपीयभाषाः प्रतीच्यभाषायां सम्बद्धा भवन्ति, तेनोभयविधभाषासमुदयः भारोपीयभाषावर्ग इत्याख्यायते, भारोपीयभाषावर्गे संस्कृतभाषा सर्वज्येष्ठेति सर्वसम्मतम्।

(ग) धर्मविज्ञानं तदुपचयश्च यथा संस्कृतभाषाश्रयेण परिचीयते न तथा भाषान्तराश्रयेण।

(घ) भारते वर्षे न केवलं राजनीतिः, आयुर्वेदः, गणितफलितज्यौतिषे, अङ्कगणितम्, ज्यामितिः, एतान्येव अपि तु तन्त्रम्, मन्त्रः, कामकला चापि साहित्यरूपेण शिक्ष्यते, तद्वैभवं संस्कृतस्यैव।

(ङ) सूत्रसाहित्यं क्वापि परस्यां भाषायां न जातम्, इदमनन्यसाधारणं संस्कृतसाहित्यस्य महत्त्वम्।

(च) संस्कृतं न केवलं ब्राह्मणधर्मनामकं जातीयं (National) धर्मं प्रतिष्ठापितवत्, अपि तु बौद्धधर्मनामकं सार्वभौमं धर्ममपि प्रकाशयामास।

(छ) मननशक्तिसमुद्भवानि नानादर्शनानि संस्कृते महत्त्वमानयन्ति।

(ज) यावत् संस्कृतसाहित्यं प्राप्यते, तावदेव रोम-यवनोभयसाहित्यापेक्षया परिणाहेऽत्यधिकम्।

आभिर्विशिष्टताभिः संस्कृतसाहित्यस्य महत्त्वं प्रतिष्ठितं विद्यते। नैतावदेव सांस्कृतिकदृष्ट्यापि संस्कृतभाषाया महत्त्वपूर्णं पदं लब्धव्यम्, भूखण्डं यदधुना 'हिन्दुचीन' नाम्ना ख्यायते तत्पूर्वं शुद्धं 'हिन्द' आसीत्, चतुर्दश शताब्दीपर्यन्तं तत्सुवर्णद्वीपनामकमासीत्। विक्रमादित्यसमयाच्चतुर्दशशताब्दीपर्यन्तं तत्र भारतीयं साम्राज्यमासीत्, तदा तत्र संस्कृतमेव राजभाषाऽवर्त्तत। कम्बोजदेशे या ख्मेरभाषा, यवद्वीपे च या कविभाषा सा भाषाद्वयी पूर्वमार्यावर्त्तीयवर्णमालायामेवालिख्यत। तदा तयोर्भाषयोः संस्कृतस्य तावान् प्रभावोऽवर्त्तत। यत् संस्कृतोपादानानि

गृहीत्वैव तयो साहित्यसृष्टिः प्रारभत। नवद्वीपस्य कविभाषायां रामायणीयं महाभारतीयं चाख्यानमधुनाऽपि प्राप्यते। अधुनाऽपि यवद्वीपवासिनो भारतीया इव रामलीलादर्शनेनात्मानं विनोदयन्ति।

बालीद्वीपस्य सभ्यता भारतीयसभ्यता, तत्रत्यो धर्मस्तन्त्रप्रधानः वैदिकमन्त्रोच्चारणं सम्प्रत्यपि विकृतरूपेण तत्र विद्यते।

मङ्गोलियादेशेऽपि संस्कृतस्य प्रसार आसीत्। तत्रानेके संस्कृतग्रन्था लब्धाः, महाभारताधाराणि तद्भाषानिबद्धानि बहूनि नाटकान्यपि तत्र लब्धानि, तेषु हिडिम्बवध प्रधानम्। तदेवं संस्कृतस्य सांस्कृतिकं महत्त्वं प्रमापितं जायते।

विशुद्धकला दृष्ट्याऽपि संस्कृतसाहित्यमतिमहत्त्वशालि, अत्र कालिदाससदृशः कविः, भवभूतितुल्यो नाटककारः, बाणभट्टसमो गद्यलेखकः, जयदेवसदृशो गीतप्रणेता चाजायत, यदीयाभिस्तत्तत्काव्यसृष्टिभिः शुद्धकलारूपेणापि विनोदितं विनोद्यते च भुवनम्।

तुलनात्मकभाषाविज्ञानशास्त्रिणां कृते तु संस्कृतं जीवनमेवेति नितान्तमहत्त्वशालि संस्कृतम्।

संस्कृतभाषानिबद्धसाहित्यमात्रस्य विवेचनाय सौकर्य कालविभागेन सम्पाद्यते अत्र प्रथमः श्रुतिकालः कल्प्यताम्, यत्र संहिताब्राह्मणारण्यकोपनिषदोऽरच्यन्त। द्वितीयोऽपि स्मृतिकालनामा स्मर्यताम्, यत्र रामायण-महाभारतपुराणवेदाङ्गानि रचितानि। तृतीयः कालः सूत्रकालनाम्ना लौकिक-काव्योदयकालनाम्ना वा व्यवह्रियताम्, यत्र पाणिनिप्रणीतसूत्रसिद्धभाषाग्रन्थितानि काव्यानि जातानि। चतुर्थश्च शास्त्रकालनाम्नाऽभिधीयताम्, यत्र तानि तानि शास्त्राणि न्यायवेदान्तादीनि साहित्यशास्त्रं चाजायन्त।

अत्र ग्रन्थे प्रधानतया तृतीय एव कालो मीमांसितः, परन्तु अवतरणरूपेण प्रसङ्गसङ्गत्यै प्रथमद्वितीयकालयोरपि कियती चर्चा कृता, उपसंहाररूपेण च चतुर्थोऽपि कालः स्पृष्ट इव।

वेदपरिचयः

संस्कृतसाहित्ये वेदानां स्थानं सर्वोपरि वर्त्तते। भारते धर्मव्यवस्था वेदायत्तैव। वेदो धर्मनिरूपणे स्वतन्त्रभावेन प्रमाणम्, स्मृत्यादयस्तु तन्मूलकतया। श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे श्रुतिरेव गरीयसी। न केवलं धर्ममूलतयैव वेदाः समादृताः, अपि तु विश्वस्मिन् सर्वप्राचीनग्रन्थतयाऽपि। प्राचीनानि धर्मसमाज-व्यवहारप्रभृतीनि वस्तुजातानि बोधयितुं श्रुतय एव क्षमन्ते।

प्रधानतया वेदो द्विविधः मन्त्ररूपो ब्राह्मणरूपश्च। मन्त्रसमुदाय एव संहिताशब्देन व्यवहृतः। ब्राह्मणरूपो वेदभागस्तु संहिताभागस्य व्याख्यारूपएव। स चायं ब्राह्मणभागो यागस्वरूपबोधकतया प्रथितः। ब्राह्मणग्रन्थोऽपि त्रिधा विभक्तो भवति-ब्राह्मणम्, आरण्यकम्, उपनिषदश्च। यज्ञस्वरूपप्रतिपादको ब्राह्मणभागः। अरण्ये पठिताः यज्ञस्याध्यात्मिकं रूपं विवेचयन्तो वेदभागा आरण्यकानि। उपनिषदो ब्रह्मबोधिकाः मोक्षसाधनानि, अयमेव भागो वेदस्यान्तरूपतया वेदान्त इत्युच्यते। ब्राह्मणभागो गृहस्थानामुपयोगी, आरण्यकभागो वानप्रस्थमाश्रितानाम्, उपनिषद्भागश्च सन्यस्तानामुपयोगीत्यपि कथयितुं शक्यते।

वेदशब्दार्थः

विद्यन्ते धर्मादयः पुरुषार्था यैस्ते वेदाः, इति बहवृक्प्रातिशाख्यम्। सायणस्तु अपौरुषेयं वाक्यं वेद इत्याह। इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो वेदयति स वेद इति भाष्यभूमिकायामुक्तम्। तत्र प्रमाणमपि तत्रैवोक्तम्-

'प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न विद्यते।
एनं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता।।'

आम्नायः, आगमः, श्रुतिः, वेदः, इति सर्वे शब्दा पर्यायाः।

सोऽयं वेदस्त्रयीति पदेनापि व्यवह्रियते, वेदरचनायास्त्रिप्रकारकत्वेन त्रयीति कथ्यते। या खलु रचना

पद्यमयी सा ऋक्, या गद्यमयी सा यजुः, या पुनः समग्रा गानमयी रचना सा सामेति कथ्यते, तदुक्तं जैमिनिना-

'तेषामृग् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था। गीतिषु सामाख्या। शेषे यजुःशब्दः' इति। द्वितीयाध्याये प्रथमपादे ३२-३३-३४ सूत्राणि।

यास्कस्तु–'ता ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताः आध्यात्मिक्यश्चेति भेदात् त्रिविधाः। ऋक्शब्दोऽत्र मन्त्रवचनः। यासु प्रथमपुरुषक्रियास्ताः परोक्षकृताः, यासु मध्यमपुरुषक्रियास्ताः प्रत्यक्षकृताः यासु चोत्तमपुरुषक्रियास्ता आध्यात्मिक्यः' इति।

अतः यत्र कुत्रापि प्राचीनग्रन्थे वेदार्थे 'त्रयी'ति पदं प्रयुक्तं तत्र सर्वत्र रचनात्रैविध्यं मनसि कृतं बोध्यम्।

यत्तु केचन 'ऋग्यजुः सामाख्यास्त्रय एव वेदाः पूर्वमासन्, तद्यथा–'

'अग्नेर्ऋचो वायोर्यजूँषि सामादित्यात्।' छा. ब्रा. ६।१७

'अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम्।'

दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुःसामलक्षणम्।। मनु. १।१३

अतो वेदानां त्रित्वादेव तत्र त्रयीति व्यवहारो वास्तवो न प्रकारभेदकृतः' इति तदयुक्तम्, ऋग्वेदेऽपि अथर्ववेदनामोल्लेखदर्शनात्। भगवता पतञ्जलिनाऽपि 'चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्याः' इति पस्पशाह्निके स्पष्टमुक्तम्। छान्दोग्यब्राह्मणे मनुस्मृतौ च यज्ञोपयोगिनो वेदा एव परामृष्टाः, नाभिचारिकः सामवेद इति त्रित्वमेवोक्तम्, एवं परत्रापि। जैमिनिस्तु मन्त्राणां विप्रकारकतामेव लक्षितवान्, न वेदसंख्यां व्यवस्थापितवान्। अतो वेदाश्चत्वार एव, त्रयीति व्यवहारस्तु प्रकारकृतः। अथर्ववेदीयमन्त्रा अपि पूर्वोक्तप्रकारत्रयान्यतमरूपा एवेति बोध्यम्।

ऋग्वेदपरिचयः

ऋच्यते स्तूयते यया सा ऋक्। तादृशीनामृचां समूह एव ऋग्वेदः। यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था सा ऋगिति मीमांसकाः। स ऋग्वेदः सूक्तमण्डलभेदेन द्विधा विभक्तः। तत्र सूक्तं चतुर्विधम्–ऋषिसूक्तदेवतासूक्तच्छन्दःसूक्तार्थसूक्तभेदात्। एकर्षिदृष्टमन्त्राणां समूहो ऋषिसूक्तम्। एकदेवताकमन्त्राणां समूहो देवतासूक्तम्। समानछन्दसां मन्त्राणां समूहो नामच्छन्दःसूक्तम्। यावदर्थसमाप्तानां मन्त्राणां समूहोऽर्थसूक्तम्। सुष्ठूक्तत्वात्सर्वं सूक्तमित्याख्यायते।

ऋग्वेदः सोऽयं मण्डलानुवाकवर्गभेदेन अष्टकाध्यायसूक्तभेदेन च द्विधा। बालखिल्यसूक्तानि विहाय सम्पूर्णायामृग्वेदसंहितायां दशमण्डलानि, पञ्चाशीतिश्चानुवाकाः, अष्टोत्तरशतद्वयमिताश्च वर्गाः (इति प्रथमो भेदः)। अष्टौ अष्टकानि, चतुष्षष्टिरध्यायाः, सप्तदशोत्तरसहस्राणि च सूक्तानि (इति द्वितीयो भेदमार्गः)।

मन्त्राश्च सर्वे दशसहस्रचतुःशतसप्तषष्ठिमिताः (१०४६७) इति शाकलः, शौनकानुक्रमणी तु दशसहस्रपञ्चाशताशीतिमितान् (१०५८०) मन्त्रान् आह। अत्र भेदे कालभेदेन मन्त्रवृद्धिलोपावेव हेतुतयोन्नेयौ भवतः। शब्दसंख्या–१५३८२६, अक्षरसंख्या–४३२०००। सर्वेऽपि मन्त्राः चतुर्दशसु छन्दस्सु विभक्ता बोध्याः।

ऋग्वेदगतमन्त्रद्रष्टारो ऋषयः गृत्समदविश्वामित्रवामदेवात्रिभरद्वाजवसिष्ठादयः सन्ति।

ऋग्वेदस्य दशसु मण्डलेषु नवमं मण्डलं पवमानमण्डलनाम्ना प्रथितम्। तत्र हि सोमविषयकमन्त्राणां सङ्कलनं कृतम्। पवमानः–सोमः। पूर्वोक्ताः सप्तापि मन्त्रद्रष्टारो ऋपयो द्वितीयमण्डलतः सप्तमण्डलपर्यन्तगताभिः ऋग्भिः सम्बद्धाः, दशमण्डले मन्त्रा नानर्षिसम्बद्धाः। दशमे मण्डले न केवलं देवतास्तुतय एव, अन्यप्रकारका अपि मन्त्र दृश्यन्ते।

द्वितीयमण्डलादारभ्य सप्तममण्डलपर्यन्तस्य ऋग्वेदभागस्य रचना सर्वतः प्राचीना, दशमं मण्डलं सर्वतोऽर्वाचीनम्, शेषाणि मध्यकालिकानीति साम्प्रतिका आलोचकाः कथयन्ति।

सामवेदपरिचयः

यज्ञे चत्वारो ऋत्विजो भवन्ति–१ होता, २ अध्वर्युः, ३ उद्गाता, ४ ब्रह्मा, होता-आह्वानकर्त्ता, स हि

यज्ञावसरे प्रक्रान्तदेवतानां प्रशंसायां रचितान् मन्त्रान् उच्चरयन् देवता आह्वयति, तत्कार्याय सङ्कलिता मन्त्राः स्तुतिरूपतया ऋचः समाख्याताः, तेषां संग्रह एव ऋग्वेदः। अध्वर्युर्विधिवद्यज्ञं सम्पादयति, तत्रावश्यकमन्त्रा यजूंषि, तत्संग्रहो यजुर्वेदः उद्गाता-उच्चस्वरेण गानकर्त्ता, स हि स्वरबद्धान् मन्त्रानुच्चैर्गायति, तदपेक्षितमन्त्रसंग्रहः सामवेदः। ब्रह्मा–यज्ञनिरीक्षकः कृताकृतावेक्षणकर्मा, स हि सर्वविधमन्त्रज्ञः तदपेक्षितो मन्त्रराशिरथर्ववेद इति कथ्यते।

सामवेदस्य गानप्रचुरता प्रथिता, ऋच एव गीयन्ते, सामवेदे १५४९ मन्त्रा सन्ति, तेषु, ७५ मन्त्रा ईदृशा ये 'ऋग्वेदे'न प्राप्यन्ते, शेषाः सर्वेऽप्युभयवेदसाधारणाः। सामवेदागतमन्त्राणां सप्त स्वराः, यतस्ते गीयन्ते, ऋग्वेदे पुनस्तेषामेव मन्त्राणां त्रय एव स्वराः एतावानेव उभयवेदसाधारणानां साममन्त्राणामृग्वेदमन्त्रभ्यो भेदः।

सामवेदो द्विधा विभज्यते-पूर्वार्चिकम्, उत्तरार्चिकं च। पूर्वार्चिकमेव छन्दः, छन्दसी, छन्दसिका चेति त्रिभिरपि नामभिरभिधीयते। विषयानुसारं पूर्वार्चिकं चतुर्षु भागेषु विभज्यते-आग्नेयपर्व (अग्निसम्बधिनीभिर्ऋग्भिरुपेतम्), ऐन्द्रपर्व (इन्द्रसम्बन्धिनीभिर्ऋग्भिर्युतम्), पवमानपर्व (सोमविषयकम्), आरण्यकपर्व च।

उत्तरार्चिकन्तु अनुष्ठाननिर्देशकम्। तस्य बहवो विभागाः–दशरात्रम्, संवत्सरम्, ऐकाहम्, अहीनम्, सत्रम्, प्रायश्चित्तम्, क्षुद्रञ्चेति प्रमुखास्तत्र भेदाः।

यजुर्वेदपरिचयः

यजूंषि गद्यानि। अध्वर्युणा यज्ञे उपयुज्यमाना मन्त्रा एवात्र यजुर्वेदे सङ्कलिताः, यज्ञस्य वास्तविकं विधानमध्वर्युरेव करोति, अतोऽयं यजुर्वेदो यज्ञविधेरतिसन्निकृष्टं सम्बन्धं रक्षति।

यजुर्वेदो द्विप्रकारकः, कृष्णयजुः शुक्लयजुश्च।

पौराणिकाः कथयन्ति–व्यासो वैशम्पायनाय वेदं प्रोवाच, स स्वशिष्याय याज्ञवल्क्याय। कुतोऽपि कारणाद् रुष्टो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यमुवाच–देहि मदधीतं वेदमिति। याज्ञवल्क्यो गुरुवचनपालनाय ततोऽधीतं वेदं सद्यो वान्तवान्। अन्ये वैशम्पायनशिष्यास्तित्तिरिरूपं धृत्वा याज्ञवल्क्येन वान्तं वेदं गृहीतवन्तः। स एवायं वान्तगृहीतो वेदः कृष्णयजुर्वेदः।

वैशम्पायने कुपिते ततोऽधीतं वेदं विसृज्य याज्ञवल्क्यः पुनर्वेदाधिगतये सूर्यमाराधयामास, ततश्च वेदमाप, ततोऽयं वेदः शुक्लयजूर्वेदनाम्नाऽप्रथत। अनयोर्वेदयोर्महदन्तरम्।

शुक्लयजुर्वेदे विनियोगवाक्यरहिताः केवला मन्त्रा विद्यन्ते, कृष्णयजुर्वेदे तु विनियोग वाक्यानि मन्त्राश्च। अतोऽमिश्रितरूपतया शुक्लयजुर्वेदः, मिश्रितरूपतया च कृष्णयजुर्वेद इति संज्ञा जातेत्यपि लोकाः कथयन्ति।

सोऽयं यजुर्वेदः ४० अध्यायान्, ३०३ अनुवाकान्, १९७५ कण्डिका (मन्त्रान्), २९६२५ शब्दान्, ८८८७५ अक्षराणि च विभर्त्ति। अस्य वेदस्य प्रथमेऽध्याये दर्शपौर्णमासौ, द्वितीये पिण्डपितृयज्ञः, तृतीयेऽग्निहोत्रं चातुर्मास्येष्टिः, चतुर्थाध्यायादष्टमाध्यायपर्यन्तमग्निष्टोमविधानं सोमयागः, नवमे वाजपेयो राजसूयश्च, दशमे सौत्रामणिः, एकादशाध्यायादष्टादशाध्यायपर्यन्तम् अग्निः चयनम्, उखाभरणम्, चितयः, रुद्रहः, शतरुद्रियम्, वसोर्धारा, राष्ट्रभृच्च। एकोनविंशतितमाध्यायात् परिशिष्टमारभ्यते, विशे एकविंशे च सोमसम्पादनविधिः, तदनु पञ्चविंशतिपर्यन्तमश्वमेधःष ततः शेषे भागे पुरुषमेधसर्वमेधपुतृमेधादिविवरणञ्च प्रपञ्चितम्। अन्तिमश्चाध्याय
ईशावास्योपनिद्रूपः।

शुक्लयजुर्वेदस्य संहितैव वाजसनेयिसंहिता कथ्यते। तादृशनामकरणे बीजं त्विदं कथ्यते यत् याज्ञवल्क्येनाराधितः सूर्यो वाजी भूत्वा तस्मै वेदं प्रोक्तवान् अतस्तदुक्ता संहिता वाजसनेयी संहिता समाख्याता।

शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनशाखा कण्वशाखा चेति द्वे शाखे। प्रथमा उत्तरभारते प्राप्यते, द्वितीया च महाराष्ट्रे। अनयोः शाखयोः संहिते भिन्ने सत्यावपि स्वल्पमेव भेदं धारयतः, बहुष्वंशेषु तुल्यता वर्त्तते।

कृष्णयजुर्वेदस्य चतस्रः शाखा प्राप्यन्ते–

(क) तैत्तिरीयशाखा-इयं प्रधानशाखा, अत्र सप्तखण्डाः, ते च खण्डाः अष्टकशब्देन काण्डशब्देन च व्यवह्रियन्ते। प्रतिकाण्डं कतिपयेऽध्याया, ये प्रपाठकनाम्ना ख्याताः। इमे प्रपाठका बहुष्वनुवाकेषु विभक्ताः सन्ति।

(ख) मैत्रायणीसंहिता इमे द्वे अपि संहिते तैत्तिरीय-संहितामनुकुरुतः,

(ग) काठकसंहिता केवलं क्रमे यत्र तत्र पार्थक्यं विद्यते।

अथर्ववेदपरिचयः

अभिचारक्रियायाः प्राधान्येन प्रतिपादकोऽयं वेदः अथर्वनामकर्षिणा दृष्टत्वात् अथर्ववेद इत्युच्यते। अत्र वेदे २० काण्डानि, ७३१ सूक्तानि, २९८७ मन्त्रा विद्यन्ते। एषु मन्त्रेषु द्वादशशतमन्त्रा ऋग्वेदेऽपि दृश्यन्ते। विंशकाण्डे १५३ सूक्तानि सन्ति, तेषु द्वादशसूक्तानि अतिरिच्य शेषाणि सर्वाण्यपि ऋग्वेदस्य दशममण्डले समुपलभ्यन्ते।

अथर्ववेदस्य नव शाखा आसन्, परं सम्प्रति शौनकपिप्पलादसमाख्ये द्वे एव शाखे प्राप्येते। प्रचलिता अथर्वसंहिता शौनकशाखान्तर्गता, पिप्पलादशाखासंहिताऽपि अनतिचिरेणैव मुद्रिता।

ब्राह्मणग्रन्थपरिचयः

वेदो द्विविधो मन्त्ररूपो ब्राह्मणरूपश्चेत्युक्तं तदयं ब्राह्मणभागोऽपि वेद एव। ब्रह्म वेदस्तद्व्याख्या ब्राह्मण इति केचित्। वेदशेषभूता इमे ब्राह्मणग्रन्था यज्ञानुष्ठानस्य विस्तृतं वर्णनं कुर्वन्ति। कतिचन कथा अपि ब्राह्मणेषु प्राप्यन्ते।

प्रत्येकवेदशाखानुसारेण ब्राह्मणा आरण्यकग्रन्थाश्च भिन्नाः सन्ति, तत्र ब्राह्मणा यथा-

ऋग्वेदस्य ऐतरेयब्राह्मण कौषीतकिब्राह्मणञ्चेति ब्राह्मणद्वयम्। अनयोरैतरेयब्राह्मणमति प्रथितम्। अत्र अष्टौ पञ्चिकाः, प्रतिपञ्चिकं पञ्चाध्याया इति मिलित्वा ४० अध्यायाः सन्ति। कौषीतकिब्राह्मणे केवलं त्रिंशदध्यायाः।

सामवेदस्य बहवो ब्राह्मणभागाः सन्तिः येषु ताण्ड्यब्राह्मणं प्रसिद्धतरम्। अयं ग्रन्थः पञ्चविंशत्यध्यायशाली, अत एव पञ्चविंशब्राह्मण संज्ञयाऽपि प्रसिद्ध्यति।

कृष्णयजुर्वेदस्य तैत्तिरीयब्राह्मणनामा ब्राह्मणभागो विद्यते। शुक्लयजुर्वेदस्य शतपथब्राह्मणं नितान्तप्रसिद्धम्, अत्र शतमध्याया विद्यन्ते।

अथर्ववेदस्य गोपथब्राह्मणम्। अत्र खण्डद्वयमेव, प्रथमखण्डे पञ्चाध्यायाः, द्वितीये च षट्। ब्राह्मणग्रन्थेषु सर्वतो नवोऽयं ग्रन्थः कथ्यते।

एवमेव ऋग्वेदस्य आरण्यकद्वयम्, ऐतरेयमारण्यकम् शाङ्खायनारण्यकञ्च।

कृष्णयजुर्वेदस्य तैत्तिरीयमारण्यकम्।

सामवेदस्य जैमिनीयशाखायाः जैमिनीयोपनिषद्ब्राह्मणमेव तवलकाराण्यकमिति नाम्ना प्रसिद्धम्। अस्मिन् साममन्त्राणां शोभना व्याख्या कृता। इयं सामवेदारण्यसंहिता सत्यव्रतसामश्रमिणा १८७८ ई. वर्षे मुद्रयित्वा प्रकाशिता।

उपनिषत्परिचयः

वेदान्ता उपनिषद इत्याख्यायन्ते। उपनिषच्छब्दस्य रहस्यमर्थः, अध्यात्मविद्यारहस्यप्रतिपादका वेदभागा उपनिषदः कथ्यन्ते।

मुक्तिकोपनिषदि उपनिषदां संख्या १०८ कथिता। तत्र १० उपनिषदः ऋग्वेदसम्बद्धाः, १९ उपनिषदः शुक्लयजुर्वेदसम्बद्धाः, ३२ कृष्णयजुर्वेदसम्बद्धाः, १६ सामवेदसम्बद्धाः, ३१ अथर्ववेदसम्बद्धाः। वेदान्ताचार्या

एतासूपनिषत्सु कतिचनोपनिषदः स्वमतानुसारिव्याख्यया भूषितवन्तः। तासु दशोपनिषदः प्रसिद्धाः–ईश-केन-कठ-प्रश्न-मुण्ड-माण्डूक्य-तैत्तिरीय-ऐतरेय-छान्दोग्य-बृहदारण्यकोपनिषदः। श्वेताश्वतरोपनिषदेकादश्यपि प्रसिद्धा।

कतिचनोपनिषदो गद्यात्मिकाः, कतिचन पद्यात्मिकाः कतिचन गद्यपद्योभयात्मिकाश्च। आसामुपनिषदां रचनाकालो भिन्नभिन्नः, परं प्रसिद्धाः कतिचनोपनिषदो बुद्धकालात्प्राचीन एवेति सर्वसम्मतम्।

उपनिषदो भारतीयाध्यात्मविद्याया ज्वलन्ति रत्नानि। महर्षयो यानि आध्यात्मिकतत्त्वानि ज्ञानदृशा साक्षादकुर्वन् तानि सर्वाणि तत्त्वान्यत्र वर्णितानि।

सप्तदशशतके दाराशिकोहनामा शाहजहाँनाम्नः यवनसम्राजः पुत्रः ५० सङ्ख्याकाः उपनिषदः पारसीभाषायां ब्राह्मणपण्डितानां साहाय्येनानुवादितवान्।

'शोपेन होवेर' (Shopen Hower) नामा प्रसिद्धो वैदेशिको दार्शनिक उपनिषदः स्वगुरुषु गणयति स्म। सम्प्रत्यपि पाश्चात्त्येषूपनिषदां महान् प्रभावो विद्यते, प्रायः सर्वास्वेव सभ्यभाषास्वासामुपनिषदामनुवादो जातः।

उपनिषदोऽतिसरससरलशैल्यां तत्त्वं ग्राहयन्ति, तेन तासां महत्वं लोकप्रियत्त्वं चानुदिनमवर्धत। आसां तत्त्वप्रकाशनशैली यथा–

'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च।'
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः।।'

भगवद्गीताप्युपनिषदेवेति बोध्यम्।

वेदानां रचनायाः कालः

प्राचीना भारतीया विद्वांसो वेदानपौरुषेयान् मन्यन्ते, तेषां मते वेदरचनाकालविचारो निरर्थको दुरर्थकश्च। पाश्चात्त्या विद्वांसो यथाबुद्धिवैभवं वेदरचनाकालं निर्धारयन्ति, पाश्चात्त्यविचारसरणिविदो भारतीया अपि तेनैव मार्गेण वेदकालं निर्णेतुं यतन्ते। अत्र तद्विषयका कतिचन विचाराः प्रस्तूयन्ते।

(१) मैक्समूलरमतम्

मैक्समूलमहोदयस्य मतेन ऋग्वेदस्य रचना ११५० ई. पू. समीपे जाता। बुद्धधर्मोदयात् प्रागेव च ब्राह्मणग्रन्था अपि व्यरच्यन्त। बुद्धेन ब्राह्मणग्रन्थेषु विवेचितानामेव यागविधीनां कट्वी आलोचना क्रियते स्म, अपि चोपनिषत्समर्थितं कतिपयतत्त्वजातमात्मसात् क्रियते स्म' अतो बुद्धात् पूर्वतना (५०० ई. पू.) एव ब्राह्मणोपनिषद्भागाः सम्भवन्ति। वैदिकसाहित्ये चत्वारि युगानि-छन्दोयुगम् मन्त्रयुगम्, ब्राह्मणयुगम्, सूत्रयुगञ्च। प्रत्येकयुगविकासे तेन वर्षशतद्वयं कालः कल्पितः, तदनुसारेण बुद्धात् ६०० वर्षतः पूर्व छन्दोयुगस्यास्तित्वं समायाति। अतः ऋग्वेदस्य रचना ११५० ई. पू. समायात् पश्चात्कालिकी न सम्भवतीति सम्प्रति ऋग्वेदस्य जातस्य ३२०० वर्षाणि जातानीति कथयितुं शक्यमिति तदाशयः।

मैक्समूलरमहोदयेनायं कालः सम्भाव्यरूपेणोक्तो न तु निश्चयरूपेण, परं तदनुसारिणः पाश्चात्त्यास्तदीयैरेव तर्कैः कालममुं निश्चयरूपेण कथयितुं प्रवृत्ताः।

(२) डॉं अविनाशचन्द्रदासमतम्

अयं महानुभावः वेदे निर्दिष्टानि अनेकानि भूगर्भशास्त्रीयतत्त्वानि विशेषतः आर्यावर्त्ततश्चतुर्दिक्षु चतुःसमुद्रीस्थितिमाधारीकृत्य गणनाद्वारा वेदस्य समयं २५ सहस्रसंवत्सरपूर्वं मन्यते। इदमीयं मतम् 'ऋग्वेदिक इण्डिया' (Rigvedic India) नामके पुस्तके व्यक्ततयाऽनेन प्रतिपादितम्।

(३) वेदस्थितज्यौतिषतत्त्वाधारं मतम्

भारते षड् ऋतवो भवन्ति। अमी ऋतवः सूर्यसंक्रमणनिमित्तकाः। इदमपि प्रसिद्धं यत् प्राचीनकालादधुनापर्यन्तममी ऋतवः पश्चात्सर्पन्ति, अर्थात् पूर्व यत्र नक्षत्रे यस्यर्त्तोरुदयो जायते स्म सम्प्रति स एवर्त्तुस्ततः पूर्ववर्तिनि नक्षत्रान्तरे उदितो भवति। पुराकाले वसन्तो वर्षादिरभवत्, अत एव तस्य प्रशस्ततया भगवद्विभूतिभाव उक्तो गीतायां-'ऋतूनां कुसुमाकरः' इति। सम्प्रति वसन्तसम्पातः मीनसङ्क्रान्तिकालादारभते, मीनसङ्क्रान्तिश्च पूर्वभाद्रपदनक्षत्रस्य चतुर्थचरणे भवति। सेयं स्थितिर्नक्षत्राणां क्रमशः पश्चात्सर्पणेनोत्पन्ना। पूर्वं कदाचिद् वसन्तसम्पातः उतरभाद्रपद-रेवती-अश्विनी-भरणी-कृत्तिका-मृगशिरःप्रभृतिषु नक्षत्रेष्वासीत्, ततः पश्चात्सर्पन्नयं वसन्तसम्पातः साम्प्रतिकीं स्थितिमनुप्रपन्नः।

ज्योतिर्विदः सूर्यस्य संक्रमणवृतं २७ नक्षत्रेषु विभजन्ति, पूर्ण संक्रमणवृत्तम् ३६० अंशानामस्ति। तत् प्रत्येकं नक्षत्रम् ३६०/२७=१३ १/२ अंशानां चापं निर्माति। संक्रमणबिन्दुश्च ७२ वर्षेषु एकमंशं विहायापरमंशं प्रसर्पति। एवम् एकस्मान्नक्षत्रात् संक्रमणबिन्दुः परं नक्षत्रं याति, तत्र ७२ x १३ १/२=९७२ वर्षात्मकः कालो लगति। सम्प्रति वसन्तसम्पातः पूर्वभाद्रपदनक्षत्रस्य चतुर्थचरणे भवति, यदा चायं कृत्तिकानक्षत्रे भवति स्म ततो वर्त्तमानस्थितेः प्राप्तये ४ १/२ नक्षत्राणि लङ्घितानि, यदि एकत्र नक्षत्रे लङ्घनीय ९७२ वर्षात्मकलापेक्षा तदा ४ १/२ नक्षत्रातिक्रमे ९७२ x ४ १/२=४३७४ वर्षात्मकः कालोऽवश्यमपेक्षितः स्यात्। तदेवं वेदोक्तज्यौतिषतत्त्वानुसारेण वेदानां २५०० ई. पू. पूर्वकालिकता प्रतीता भवति।

(४) शङ्करबालकृष्णदीक्षितमतम्

वैदिकीषु संहिताषु नक्षत्रनिर्देशकानि बहूनि वर्णनानि प्राप्यन्ते। शतपथब्राह्मणे लिखितम्–

'एकं द्वे त्रीणि चत्वारि वा अन्यानि नक्षत्राणि, अथैता एव भूयिष्ठा यत् कृत्तिकास्तद् भूमानमेव एतदुपैति, तस्मात्कृत्तिकास्वादधीत। एताह वै प्राच्या दिशो न च्यवन्ते, सर्वाणि ह वा अन्यानि नक्षत्राणि प्राच्या दिशश्च्यवन्ते।' (शतपथ. २।१।२)

एतेनेदमुक्तं भवति यत् शतपथब्राह्मणरचनाकाले कृत्तिका नियमेन प्राच्यामासन्, सम्प्रत्येताः कृत्तिकाः पूर्वदिग्बिन्दुतः ईषदुत्तरस्यां दिशि उदयं यान्ति। दीक्षितमहोदयस्य गणनया तादृशी ग्रहस्थितिः ३००० ई. पू. काले सम्भवति। अतः स एव शतपथस्य निर्माण-कालः। तैत्तिरीयसंहिता शतपथात् प्राचीना, ऋग्वेदश्च तैत्तिरीयसंहिताया अपि प्राचीनः, ऋग्वेदः ३५०० ई. पू. काले प्रणीत इति सम्भवति। एवञ्च सम्प्रति ऋग्वेदः ५५०० वर्षप्राचीन इति निश्चीयते।

(५) बालगङ्गाधरतिलकमतम्

तिलकस्य मते वेदकाल इतोऽपि किञ्चित् प्राचीनः सिद्ध्यति। तेन हि मृगशिरोनक्षत्रे वसन्तसम्पातस्य साधकानि बहूनि वेदवाक्यानि संगृहीतानि। तैत्तिरीयसंहितायामुच्यते फाल्गुनी पूर्णिमा वर्षादिः। तिलकमतं इदमनुकूलं यतो यदि पूर्णचन्द्रः फल्गुन्यां तदा सूर्येण मृगशिरसि भवितव्यमेव, तदेव च वसन्तसम्पातो भावी।

मृगशिरसि वसन्तसम्पातस्य कालः पूर्वोक्तकृत्तिकाकालात् प्रायः २००० वर्षपूर्वं सम्भवति, यतो मृगशिरसः कृत्तिकापर्यन्तं पश्चात् सर्पणे सहस्रद्वयाब्दी अपेक्ष्यते। एकस्मान्नक्षत्रान्तरोपसर्पणे ९७० वर्षाणि लगन्तीति पूर्वमुक्तमेव। अतो येषु मन्त्रेषु मृगशिरसि वसन्तसम्पातस्योल्लेखो विद्यते ते मन्त्राः ४५०० ई. पू. समयतोऽर्वाचीना न सम्भवन्ति। तिलकेन मृगशिरसोऽपि पूर्वं पुनर्वसौ वसन्तसम्पातस्य बोधकानि वेदवचनानि प्राप्तानि, ततस्ततोऽपि पूर्वतनः कालो वेदमन्त्राणां साधयितुं शक्यते। सर्वमिदं विचार्य तिलकमहोदयेन वैदिककालश्चतुर्धा विभक्तः–

१. अदितिकालः–६००० ई. पूर्वतः ४००० पू. पर्यन्तम्। अत्र काले उपास्यदेवनामगुणमुख्यचरितादिबोधका गद्यपद्यमया मन्त्रा रचिताः ये यज्ञेषु प्रयुज्यन्ते स्म।

२. मृगशिरः कालः–४००० ई. पूर्वतः २५०० ई. पू. पर्यन्तम्। अत्रैव महत्त्वशालिनि काले भूयांसो ऋग्वेदमन्त्रा व्यरच्यन्त।

३. कृत्तिकाकालः–२५०० ई. पूर्वतः १४०० ई. पू. पर्यन्तम्। अस्मिन् काले शतपथब्राह्मणतैत्तिरीयसंहितयोः प्रणयनमजायत।

४. अन्तिमः कालः–१४०० ई. पूर्वतः ५०० ई. पू. पर्यन्तम्। अत्र काले श्रौतसूत्रगृह्यसूत्रदर्शनसूत्रादीनामार्ष-ग्रन्थानां रचना जाता। तानेव विरोद्धुं प्रतिक्रियारूपेण बौद्धधर्म उदितो बभूव।

सम्प्रतिकानि शोधकार्यफलान्यपि तिलकमहोदयस्य मतं पुष्टं कुर्वन्ति। १९०७ ई. वर्षे 'डा० हूगो विकलर' महाशयेन वर्त्तमान टर्की देशे एकः शिलालेखोऽधिगतः। तेन शिलालेखेन ज्ञायते यत् पश्चिम-एशियावयवभूते तत्र टर्कीदेशे द्वयोः कयोश्चित् प्राचीनजात्योर्निवास आसीत्। तत्र एकस्या जातेर्नाम 'हित्तिति' इति अपरस्याश्च 'मितानि' इत्यासीत्। अनयोर्द्वयोरपि जात्यो राजानौ पारस्परिककलहस्य निवारणाय सन्धिं चक्रतुः। तत्र सन्धौ द्वावपि पक्षौ सन्धिसंरक्षकतया देवनामानि निर्दिष्टवन्तौ। तत्र 'मितानि' जातेर्देवेषु मित्रः वरुणः, इन्द्रः, नासत्यौ च निर्दिष्टाः। अमी देवा आर्याणामेव। अतः प्रतीयते यत् आर्या एव केचन तत्राप्यवसन्।

अस्य शिलालेखस्य समयः १४०० ई. पू. विद्यते। आर्याः प्राग् आर्यावर्ते स्वधर्मं देवांश्च स्थिरयित्वैव क्वचन मता भवेयुः। अतः १४०० ई. पूर्वतः प्रागेव वैदिकसभ्यताया उदयो मन्तव्यः, तदानींतनश्चैव वेदः सम्भवति। इत्थं वेदानां कालः २००० ई. पू. सिद्ध्यति। अयं कालनिश्चयो तिलकस्य मतं सन्निकृष्टं करोति, अतोऽत्र वयमपि श्रद्धालवः। वस्तुतस्तु सर्वमपीदं सम्प्रत्यवधि न निर्णीतम्, केवलमाशास्यते यत् यदा कदाचिदपि जाते निश्चये वेदाः प्रोदीरितकालतोऽपि पूर्वकालिका एव सेत्स्यन्तीति।

वेदाङ्गानि

वेदस्य षड् अङ्गानि, यथोक्तं पाणिनिना स्वशिक्षायाम्–

'छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते।।
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्।
तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते।।' पा० शि० ४१-४२।

पतञ्जलिनाऽप्युक्तम्–'ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च।'(पस्पशाह्निके)

१. शिक्षा

तच्छास्त्रं शिक्षा नाम येन वेदमन्त्राणामुच्चारणं शुद्धं सम्पाद्येत। वेदे स्वरस्य प्राधान्यं सर्वविदितम्, स्वरज्ञानं च शिक्षाऽऽयत्तम्, अत एवेदं शिक्षाशास्त्रं वेदाङ्गम्। शिक्षाशास्त्रप्रयोजनमुक्तं तैत्तिरीयोपनिषदारम्भे, यथा–

'अथ शिक्षां व्याख्यास्यामः–वर्णः, स्वरः, मात्रा, बलम्, साम, सन्तान इत्युक्तः शिक्षाऽध्यायः।' तत्र वर्णोऽकारादिः, स्वर उदात्तादिः, मात्रा ह्रस्वादिः, बलं स्थानप्रयत्नौ, साम निषादादि, सन्तानो विकर्षणादिः। एतदवबोधनमेव शिक्षायाः प्रयोजनम्। सम्प्रति त्रिंशत्सङ्ख्याका शिक्षाग्रन्था उपलभ्यन्ते। तेषुयाज्ञवल्क्यशिक्षा, वाशिष्ठी शिक्षा, कात्यायनी शिक्षा, पाराशरी शिक्षा, अमोघानन्दिनी शिक्षा, नारदीय शिक्षा, शौनकीयशिक्षा, गौतमी शिक्षा, माण्डूकी शिक्षा, पाणिनीया शिक्षा च मुख्याः। पाणिनीया शिक्षा तु सर्वतोऽधिकं प्रथते।

वेदभेदेन शिक्षाभेदो भवति, यथा–याज्ञवल्क्यशिक्षा शुक्लयजुर्वेदस्य, नारदीयशिक्षा सामवेदस्येत्यादि।

२. छन्दः

मन्त्राणां छन्दोबद्धतया छन्दसां ज्ञानं विना वेदमन्त्राः साधु उच्चारयितुं न शक्यन्तेऽतश्छन्दोऽपि वेदाङ्गमवश्यज्ञेयञ्च।

शौनकविरचिते ऋक्प्रातिशाख्ये चरमभागे छन्दसां पर्याप्तं विवेचनं विद्यते। अस्य छन्दश्शास्त्रस्य पिङ्गलच्छन्दःसूत्रनामा ग्रन्थः सर्वाधिक प्रसिद्धः। अयं केनचित् पिङ्गलनामकेनाचार्येण विरचितः। अत्र वैदिकानि लौकिकानि च छन्दांसि विवेचितानि।

३. कल्पः

ब्राह्मणकाले यागस्य तावान् प्रचारो जातो यत्तेषां यथावज्ज्ञानाय पूर्णपरिचयप्रदायकग्रन्थानामावश्यकताऽनुभूयते स्म, तामेवावश्यकतां स्वल्पैः शब्दैः पूरयितुं कल्पसूत्राणि विरचितानि।

कल्पसूत्राणि द्विविधानि श्रौतसूत्राणि स्मार्त्तसूत्राणि च। श्रुत्युक्तयागविधिप्रकाशकानि श्रौतसूत्राणि। स्मार्त्तसूत्राण्यपि द्विधा–गृह्यसूत्राणि धर्मसूत्राणि च।

श्रौतसूत्रेषु अग्नित्रयाधानम्, अग्निहोत्रम्, दर्शपूर्णमासौ, पशुयागः, नानाविधाः सोमयागाश्चेति विषयाः समुपपादिताः।

गृह्यसूत्रेषु तेषामनुष्ठानाचारयागानां वर्णनं विद्यते येषां सम्पादनं त्रैवर्णिकैरवश्यं कर्त्तव्यम्। षोडशसंस्काराणां विशिष्टं वर्णनमपि गृह्यसूत्रेषु कृतं बोध्यम्।

धर्मसूत्रेषु धार्मिकनियमाः, प्रजानां राज्ञां च कर्त्तव्यचयाः, चत्वारो वर्णाः, चत्वार आश्रमाः, तेषां धर्माः पूर्णतया निरूपिताः। एतानि धर्मसूत्राण्येव स्मृतीनां जन्मनेऽकल्पन्त।

शुल्बसूत्रमपि कल्पसूत्रमेव, तत् श्रौतसूत्रान्तर्गतम्। शुल्बं मापक्रिया। इदं सूत्रमेव भारतीयज्यामितिशास्त्रस्य प्रवर्त्तकम्। पाश्चात्त्यैः 'पिथागोरस'-प्रभृतिभिरिदं ज्यामितिशास्त्रं प्रणीतमिति ये कल्पयन्ति, ते शुल्बसूत्रं दृष्ट्वा दृढीकुर्वन्तु यदिदं ज्यामितिशास्त्रं भारतीयैः पाश्चात्त्यज्यामितिशास्त्रोत्पत्तेर्बहुदिवसपूर्वमेव प्रकटीकृतमिति।

कल्पसूत्राणि तत्तद्वेदसम्बन्धनिबन्धनभेदयुतानि। तत्र–

ऋग्वेदस्य कल्पसूत्रम्-आश्वालायनं शाङ्खायनञ्च। अनयोरुभयोरपि कल्पसूत्रयोः श्रौतसूत्रं गृह्यसूत्रं च सम्मिलितं विद्यते। शुक्लयजुर्वेदस्य कल्पसूत्रम्, कात्यायनश्रौतसूत्रम्, पारस्करगृह्यसूत्रम्, पारस्करगृह्यसूत्रम्, कात्यायनशुल्बसूत्रञ्च।

कृष्णयजुर्वेदस्य कल्पसूत्रम्-बौधायनसूत्रम् आपस्तम्बसूत्रञ्च। अनयोः कल्पसूत्रयोः श्रौतगृह्यधर्मशुल्ब-सूत्राणिसर्वाण्यपि सन्तीति ग्रन्थाविमौ पूर्णरूपौ।

सामवेद्वस्य कल्पशूत्रम्-लाट्यायनश्रौतसूत्रम्, द्राह्यायणञ्च। धैमिनीयशाखायाः श्रौतव्सत्रं, जैमिनिगृह्यमूत्रम्, गोभिलगृह्यसूत्रम्,स्वादिरगृह्यसूत्रञ्च।

सामवेदे एव आर्षेयकल्पस्यापि गणना भवति, अयमेव कल्पो मशककल्प सूत्रनाम्नाऽपि प्रथते। सूत्रमिदं लाट्यायनश्रौतसूत्रात्प्राचीनं मन्यते।

अथर्ववेदस्य कल्पसूत्रम्-वेतानश्रौतसूत्रम्, कौशिकसूत्रञ्च। वैतानसूत्रं नातिप्राचीनाम्, कौशिकसूत्रञ्चाभिचारक्रियावर्णनपरम्।

४. निरुक्तम्

निरुच्यते निःशेषेणोपदिश्यते निर्वचनविधया तत्तदर्थबोधनाय पदजातं यत्र तन्निरुक्तम्। निर्वचनमुखेन पदानामर्थावगमो यद्यपि व्याकरणेनापि सिद्ध्यति तथापि निरुक्तानुसारेणैव अर्था निर्वक्तव्या इति मुन्यनूशासनाद् व्याकरणसाध्यकतिपयकार्यविधायित्वाच्च शास्त्रमिदं पृथक् प्रणीतम्। तदुक्तं यास्केन–'अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते। अर्थमप्रतियतो नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देशः, तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कार्त्स्न्य स्वार्थसाधकञ्च। नहि निरुक्तार्थावित् कश्चिन्मन्त्रं निर्वक्तुमर्हतीति वृद्धानुशासनम्। निरुक्तप्रक्रियानुरोधेनैव मन्त्रा निर्वक्तव्या नान्यथा।'

अत्रेदमवगन्तव्यम्–शिक्षया वर्णोच्चारणप्रकारे व्याकरणेन च पदसाधुत्वे ज्ञाते मन्त्रघटकपदानामर्थज्ञानाकाङ्क्षायां मन्त्रघटकार्थज्ञानाय भगवता यास्केन निरुक्तं प्रणीतम्। तच्च निरुक्तं पञ्चविधम्–

'वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरो वर्णविकारनाशौ।
धातोस्तदर्थाभिनयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्।।' इति भर्तृहरिः।

वेदागतकठिनशब्दसंग्रहरूपो निघण्टुग्रन्थश्चिरादागच्छति स्म, तत्रैव यास्केन तद्व्याख्याभूतं निरुक्तं विरचितम्। निघण्टवो वेदा एव न वेदाङ्गानि, तद्व्याख्याभूतं यास्कप्रणीतम्। निरुक्तमेव वेदाङ्गमिति सम्प्रदायः।

उपलभ्यमानो निरुक्तग्रन्थो यास्कस्य कृतिः। पाणिनेः प्राचीनोऽयं यास्कः ७०० ई. पू. कालिकः स्यादिति विदुषामभिप्रायः। यास्कात्प्रागपि बहवो निरुक्तकारा आसन्। येषु द्वादश यास्केन स्मृताः–'औपमन्यवः, औदुम्बरायणः, वार्ष्यायणिः, गार्ग्यः, आग्रायणः, शाकपूणिः, और्णनाभः, तैटीकः, गालवः, स्थौलोष्ठी, क्रौष्टुकः, कात्थक्यश्चेति।'

अत्र यास्कनिरुक्ते चतुर्दशाध्यायाः। बहवस्तु द्वादशाध्यायात्मकमेवेद शास्त्रम् अन्तिमौ द्वावध्यायौ तु केनचित् पश्चाद्योजितावित्याहुः।

५. व्याकरणम्

भाषा लोकव्यवहारं चालयति, यदि भाषा न स्यात्, जगदिदमन्धे तमसि मज्जेत्, यथोक्तं दण्डिना–

'इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम्।
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते।।

भाषायाः शुद्धये व्याकरणापेक्षा भवत्येव। नहि व्याकरणज्ञानशून्यः साधून् शब्दान् प्रयोक्तुमीशः। वेदस्य रक्षार्थ व्याकरणाध्ययनमत्यावश्यकम्, 'रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम्, लोपागमवर्णविकारज्ञो हि पुरुषः सम्यग् वेदान् परिपालयिष्यति' इति पतञ्जलिः। वेदरक्षाक्षमतयैव व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वमपि समर्थ्यते। व्याकरणस्य सर्वाणि प्रयोजनान्युक्तानि महाभाष्ये, 'रक्षोहागमलध्वसन्देहाः प्रयोजनम्'। रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम्। ऊहः खल्वपि, न सर्वैर्लिङ्गैर्न सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदिताः, ते चावश्यं यज्ञगतेन पुरुषेण यथायथं विपरिणमयितव्याः, तान्नावैयाकरणः शक्नोति यथायथं विपरिणमयितुम्। तस्मादध्येयं व्याकरणम्। एवमन्यान्यपि प्रयोजनानि व्याख्यातानि भाष्ये।

पाणिनेरष्टाध्यायी, कात्यायनस्य वार्तिकं भाष्यकृतो भाष्यञ्चेति त्रिमुनिव्याकरण प्रसिद्धम्। व्याकरणान्यष्टौ-

'प्रथमं प्रोच्यते ब्राह्मं द्वितीयमैन्द्रमुच्यते।
याम्यं प्रोक्तं ततो रौद्रं वायव्यं वारुणं तथा।।
सावित्रं च तथा प्रोक्तमष्टमं वैष्णवं तथा।।' (भविष्यपुराणे ब्राह्मपर्व)

लघुत्रिमुनिकल्पतरुकृतस्तु नव-व्याकरणानि स्मरन्ति-

'ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम्।
सारस्वतं चापिशलं शाकलं पाणिनीयकम्।।'

व्याकरणानामष्टविधत्वमेव प्रसिद्धम्–यथोक्तं भास्करेण-'अष्टौ व्याकरणानि षट् च भिषजां व्याचष्टा ताः संहिताः' इति भविष्यपुराणोक्तानि व्याकरणानि तु न प्रसिद्धानि। ऐन्द्रादीन्येव प्रसिद्धानि।

सर्वेष्वपि व्याकरणेषु लौकिकवैदिकोभयविधशब्दसाधकतया पाणिनीयव्याकरणस्य प्राधान्यम्। अत एव पाणिन्युपज्ञं व्याकरणं प्रसिद्धम्।

पाणिनेः कालादिकं जाम्बवतीजयपरिचयप्रकरणे द्रष्टव्यम्।

६. ज्यौतिषम्

इदं कालविज्ञापकं शास्त्रम्। मुहूर्त्तं शोधयित्वा क्रियमाणा यज्ञादिक्रियाविशेषाः फलाय कल्पन्ते, नान्यथा, तन्मुहूर्त्तज्ञानञ्च ज्यौतिषायत्तमतोऽस्य ज्यौतिषशास्त्रस्य वेदाङ्गत्वं स्वीकृतम्। उक्तञ्चायमर्थ आर्चज्योतिषे, यथा-

'वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः कालानुपूर्वा विहिताश्च यज्ञाः।
तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्यौतिषं वेद स वेद यज्ञान्।।' (आर्चज्यौतिषम् ३६)

चतुर्णामपि वेदानां पृथक् पृथक् ज्यौतिषशास्त्रमासीत्, तेषु सामवेदस्य ज्यौतिषशास्त्रं नोपलभ्यते, त्रयाणामितरेषां वेदानां ज्यौतिषाण्यवाप्यन्ते।

(१) ऋग्वेदस्य ज्यौतिषम्-आर्चज्यौतिषम्, षट्त्रिशत्पद्यात्मकम्।

(२) यजुर्वेदस्य ज्यौतिषम्-याजुषज्यौतिषम्, ऊनचत्वारिशत्पद्यात्मकम्।

(३) अथर्ववेदस्य ज्यौतिषम्-आथर्वणज्यौतिषम्, द्विषष्ट्युत्तरशतपद्यात्मकम्।

एतेषां त्रयाणामपि ज्यौतिषाणां प्रणेता लगधो नामाचार्यः। तत्र याजुषज्यौतिषस्य प्रामाणिकं भाष्यद्वयमपि प्राप्यते, एकं सोमाकरविरचितं प्राचीनम्, द्वितीयं सुधाकरद्विवेदिकृतं नवीनम्। एतस्य ज्यौतिषशास्त्रस्य त्रीणि वर्त्मानि, तदिद शास्त्रं त्रिस्कन्धमुच्यते। तदुक्तम्–

'सिद्धान्तसंहिताहोरारूपं स्कन्धत्रयात्मकम्।
वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिश्शास्त्रमनुत्तमम्।।'

एतत्प्रवर्त्तका अष्टादश महर्षयः, ते च–

सूर्यः पितामहो व्यासो वसिष्ठोऽत्रिः पराशरः।
कश्यपो नारदो गर्गो मरीचिर्मनुरङ्गिराः।।
लोमशः पुलिशश्चैव च्यवनो यवनो भृगुः।
शौनकोऽष्टादशश्चैते ज्योतिःशास्त्रप्रवर्त्तकाः।।'

प्रमिद्धाः कतिचन ज्योतिषग्रन्थकाशः

	नामानि	**कालाः**	**ग्रन्थाः**
१.	आर्यभटः	५०० ई.	आर्यभटीयम्
२.	वराहमिहिरः	६०० ई.	पञ्चसिद्धान्तिका, बृहज्जातकं लघुजातकञ्ज।
३.	ब्रह्मगुप्तः	७०० ई.	ब्रह्मस्फुटसिद्धान्तः, खण्डखाद्यं, ध्यानग्रहश्च।
४.	लल्लः	७०० ई.	रत्नकोशः, धीवृद्धियन्त्रञ्च।
५.	उत्पलाचार्यः	१००० ई.	वाराहमिहिरग्रन्थानां टीकाः।
६.	श्रीपतिः	११०० ई.	सिद्धान्तशेखर-धीकोटिकरण-रत्नमाला-जातकपद्धतयः
७.	भोजदेवः	११०० ई.	राजमृगाङ्ककरणम्
८.	भास्कराचार्यः	१११४ ई. -२२४०ई.	सिद्धान्तशिरोमणिः, करणकुतूहलञ्च।
९.	केशवः	१५०० ई.	ग्रहकौतुक-मुहूर्त्ततत्त्व-जातकपद्धतयः।
१०.	गणेशः	१५५० ई.	ग्रहलाघवम्।
११.	कमलाकरः	१६५० ई.	सिद्धान्ततत्त्वविवेकः।

एतदतिरिक्ता अपि–लघुपाराशरी, बृहत्पाराशरी, जैमिनिसूत्रम्, भृगुसंहिता, मीनराजजातकप्रभृतय आर्षग्रन्थाः, लघुजातकम्, बृहज्जातकम्, सारावलिः, जातकाभरणम्, जातकपद्धतिः, जातकसारः, जातकालङ्कारः, पद्मजातकम्, होरारत्नम्, होराकौस्तुभम् इत्यादयः पुरुषप्रणीतग्रन्थाश्च शास्त्रमिदं समृद्धं कुर्वन्ति।

केरलमतप्रतिपादका ग्रन्थाः, प्रश्नग्रन्थान्तराणि, रमलग्रन्थाः ताजिकग्रन्थाश्च अस्य शास्त्रस्य पोषका एव।

अनुक्रमणी

वेदाङ्गेष्वपरिगणिता अपि अनुक्रमणीग्रन्थाः प्रातिशाख्यग्रन्थाः देवताग्रन्थाश्च वेदस्य रक्षार्थमेव प्रणीताः।

मन्त्राणां द्रष्टारो ऋषयः के, तेषां देवताः काः, तेषां छन्दोऽनुवाकवर्गसूक्तानि च कानि, इति बोधयितुं ये ग्रन्था

विरचितास्ते अनुक्रमणीग्रन्थाः कथ्यन्ते। शौनकेन ऋग्वेदरक्षार्थम् आर्षानुक्रमण्यादयो दश ग्रन्थाः प्रणीताः। अपरेऽपि अनुक्रमणीग्रन्थाः सन्ति।

प्रतिशाख्यम्

वैदिकशब्दानां व्याकरणप्रक्रियाप्रदर्शनमेव प्रातिशाख्यानामुद्देश्यम्। तत्र ऋक्प्रातिशाख्यम्, यजुःप्रातिशाख्यम्, तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम्, सामप्रातिशाख्यञ्च प्रसिद्धम्।

देवता

देवताग्रन्था वेदमन्त्राणां देवताः प्रतिपादियितुं लिखिताः। पूर्वमत्र विभागे बहवोग्रन्था आसन् परं सम्प्रति बृहद्देवतानामा एक ग्रन्थः प्राप्यते।

एवं संक्षेपतः परिचितो वेदवेदाङ्गग्रन्थः। इतः परं लौकिकसाहित्यं विशिष्य परिचितं कर्त्तुं प्रयासः करिष्यते।

पुराणानि

पुराणानां धार्मिकदृष्ट्या महत्वमधिकम्। वेदविहितानां धर्माणां सरलसुबोधभाषायां वर्णनायैव पुराणानि विरचितानि–

'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति।।'

यदा वेदोक्ता अर्थाः लोकानां बुद्धौ नारोढुं प्रवृत्तास्तदा वेदोक्तार्थस्य ज्ञानं सुलभं कर्त्तुं पुराणानि विरच्यन्ते स्म।

समाजस्य तात्कालिकस्वरूपबोधनायापि पुराणानां महानुपयोगः पुराणेषु प्राचीनभारतस्येतिहासो निहितः। पुराणोक्तानामितिवृत्तानां प्रामाणिकत्वं शिलालेखादिभिरपि कर्त्तुमारब्धम्, अतो विदेशीया अपि विद्वांसः पुराणे धृतादराः प्रतिभान्ति।

इतिहासा यदि राज्ञां वृत्तं प्राधान्येन बोधयन्ति तदा पुराणानि राज्ञां वृत्तैः सह ऋषीणामपि वृत्तं बोधयन्तीति परमोपयोगित्वं पुराणानाम्।

पुराणानि भौगोलिकसामग्रीमपि प्रस्तुवन्ति। काशीखण्डे काशीपुर्यास्तादृशं विस्तृतं वर्णनं विद्यते येन तस्या मानचित्रमिव पुरत उपतिष्ठते। अन्येष्वपि पुराणेषु तेषां तेषां तीर्थानां तादृशं स्पष्टं वर्णनमुपलभ्यते, येन तत्परिचये सौकर्यमाधीयते।

पुराणेषु अतिशयोक्तिपूर्णा शैली समादृता येन लोकास्तानि अविश्वसनीयानि काल्पनिकानि च प्रतियन्ति स्म। तत्र बोद्धव्यमिदं यत् त्रिधा वर्णनं क्रियते–वस्तुतत्त्वकथारूपेण, रूपकद्वारा, अतिशयोक्तिद्वारा च। वस्तुतत्त्वकथा वैज्ञानिकानाम्, ते हि वस्तु यथावद् वर्णयन्ति, न किमपि रञ्जनं तत्राचरन्ति। रूपकद्वारा वस्तुकथनप्रणाली वेदेषु व्यवह्रियते, तत्र हि उषः सुन्दरी कृता, वृत्रश्च राजाकृतः। अतिशयोक्तिप्रणाली पुराणेष्वादृता। अस्यां प्रणाल्यां वर्णिता अर्था यथामति विविच्य ग्रहीतव्या भवन्ति। पुराणानां तुलनात्मकमध्ययनं तदन्तस्तले प्रवेशनं च यदि क्रियेत तदा तत्रत्य इतिहासभागः सामाजिकवर्णनारहस्यं च स्पष्टमवभासेत इति विदुषां विचारः।

पुराणलक्षणम्

पुराणं पुरातनमाख्यानमुच्यते। संस्कृते पुराणशब्दश्चिरन्तनपर्यायः। पुराणेषु भूता वर्त्तमाना भाविनश्चार्था वर्ण्यन्ते। इतिहासे तु भूता एवार्था वर्ण्यन्त इति पुराणेतिहासयोरन्तरम्। प्राचीनास्तु पुराणमपीतिहासशब्देनाभिदधते। पुराणेषु पुराणलक्षणमित्थमुक्तम्–

'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च।
वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्।।'

सर्गः सृष्टिः, प्रतिसर्गः सृष्टेर्लयः पुनश्च सृष्टिः, वंशः सृष्ट्यादौ वंशावली, मन्वन्तराणि के के मनवः कदा कदा अजायन्तेति वर्णनानि, वंशानुचरितं सौर्यचन्द्रवंशयोर्विशिष्य वर्णनम्, इदं वस्तुपञ्चकं पुराणेष्वपेक्ष्यते।

वस्तुतस्तु नैतान्येव वस्तूनि पुराणेषु वर्ण्यन्ते। इदंतु न्यूनतमं वर्णनीयम्, पुराणेष्वितोऽधिकान्यपि तानि तानि वस्तूनि वर्ण्यन्ते। उदाहरणार्थमग्निराणमेव गृह्यताम्। तत्र हि सर्वाण्यपि ज्ञातव्यवस्तूनि वर्णितानि, येन तत् भारतीयज्ञानकोषः' इत्यभिधीयते।

कस्यापि मानवसमाजस्य इतिहासस्तावन्न पूर्णो मन्यते, यावत्तस्य सृष्टेः प्रारम्भकालत इतिहासो न प्रस्तूयते। पाश्चात्त्यशिक्षाप्रभाविता विद्वांसो नैतदनुमोदयन्ति स्म, अत एव ते पुराणानि सत्यानि न स्वीकुर्वन्ति स्म, परं सम्प्रति दृष्टिकोणपरिवर्तनं जातम्। एच्. जी. वेल्स महोदयः 'आउटलाइन औफ द हिस्टरी' नामके स्वग्रन्थे पौराणिकीं प्रणालीमनुव्सृतवान्। अनया सुसंस्कृतया दृष्ट्या भारतीयमितिहासं जिज्ञासमानानां कृते पुराणानि निधय इव।

पुराणानां रचनाकालः

पुराणानां रचना कदा जातेति प्रश्ने निम्नलिखितविषयाः पूर्वं ध्यातव्याः-

१. अथर्ववेदे पुराणस्य उल्लेखो दृश्यते-

'ऋचः सामानिच्छन्दांसि पुराणं यजुषा सह।
उच्छिष्टाञ्जज्ञिरे सर्वे दिवि देवा दिवि श्रिताः।।' (११।७।२४)

२. गोपथब्राह्मणे पुराणानि स्मर्यन्ते-

'एवमिमे सर्वे वेदाः निर्मिताः सकल्पाः सरहस्याः सब्राह्मणाः सोपनिषत्काः सेतिहासाः सान्वयाख्याताः सपुराणाः सस्वराः।' (गोपथप्रपा. २)

३. शतपथे-'सोऽयमिति किञ्चित् पुराणमाचक्षीत।' (१३।४।३।१३)

४. बृहदारण्यके-'इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः।' (२।४।११)

५. छान्दोग्ये-ऋग्वेद भगवोऽध्येमि...इतिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदम्।'

६. आपस्तम्बधर्मसूत्रे पुराणस्योल्लेख एव न केवलोऽपि तु श्लोक संख्याप्युक्ता-अथ पुराणे श्लोकानुदाहरन्ति, अष्टासीतिसहस्राणीति (२।२२।३५)

७. शङ्कराचार्यः कुमारिभट्टश्च पुराणान्यद्धृतवन्तौ। बाणभट्टः हर्षचरिते 'पुराणेषु वायुप्रलपितम्' इत्याह।

८. पुराणेषु कलियुगवर्त्तिनां राज्ञां वर्णनानि दृश्यन्ते। विष्णुपुराणे मौर्यवंशस्य प्रामाणिकं विवरणं लभ्यते। मत्स्यपुराणे आन्ध्रनृपतयः स्मृताः। वायुपुराणे गुप्तनृपतयो वर्णिताः।

९. महाभारतकृता पुराणानि स्मृतानि, पद्मपुराणे ऋष्यशृङ्गस्य यद् वृत्तं वर्ण्यते तन्महाभारतेऽपि प्राप्यते।

१०. कौटिल्यकृतमर्थशास्त्रं पुराणानि निर्दिशति, तत्र हि विनेयेभ्यो राजपुत्रेभ्यः पुराणानि उपदेष्टव्यानीति निर्दिष्टम्। अर्थशास्त्रं चेदं चन्द्रगुप्तराज्यकालिकमिति ततः पूर्वं पुराणरचनं सिद्ध्यति।

११. धर्मसूत्रेषु पुराणानि स्मर्यन्ते।

तदिमानि सर्वाणि तत्त्वानि पुराणानां वैदिककालेऽप्यस्तित्वं समर्थयन्ते। ईसवीयशतकात् षट् शतकपूर्वतनकाले पुराणानामस्तित्वमासीदिति कल्पनाऽपि सत्यानुमोदिता। इदं तु सत्यं यत् पुराणस्यादिमं रूपं सम्प्रति नावाप्यते। पुराणं कदाचिदेकत्र समये नारच्यत, समये समये तत्राध्याया योजिताः गुप्तकालपर्यन्तं तेषां वर्त्तमानरूपमुपन्नमासीत्।

पुराणानां नामानि तत्प्रमाणं च

पुराणानां संख्याविषये मतभेदो नास्ति, सर्वावदिसिद्धं तेषामष्टादशत्वम्।

'मद्वयं भद्वयं चैव ब्रत्रयं वचतुष्टयम्।

अनापलिंगकूस्कानि पुराणानि प्रचक्षते।।’

श्लोकोऽयं पुराणानां नामानि संगृह्णाति।

मद्वयम्–मकारादिपुराणद्वयम्-मत्स्यपुराणम् मार्कण्डेयपुराणञ्च २

भद्वयम्–भकारादिपुराणद्वयम्-भविष्यपुराणम् भागवतपुराणञ्च ४

ब्रत्रयम्-ब्रादिपुराणत्रयम्-ब्रह्माण्डपुराणम्, ब्रह्मपुराणम्, ब्रह्मवैवर्त्तञ्च ७

वचतुष्टयम्-वकारादिपुराणचतुष्टयम्-वामन-वराह-विष्णु-वायुपुराणानि ११

अ–अग्निपुराणम्–	१२
ना–नारदपुराणम्–	१३
प–पद्मपुराणम्–	१४
लि–लिङ्गपुराणम्–	१५
ग–गरुडपुराणम्–	१६
कू–कूर्मपुराणम्–	१७
स्क–स्कन्दपुराणम्–	१८

एतत्पुराणातिरिक्तानि अष्टादशोपपुराणान्यप्याख्यायन्ते–१ सनत्कुमार २-नारसिंह ३-स्कान्द ४-शिवधर्म ५-आश्चर्य ६-नारदीय ७-कापिल ८-वामन ९-औशनस १०-ब्रह्माण्ड ११-वारुण १२-कालिका १३-माहेश्वर १४-साम्ब १५-सौर १६-पराशर १७-मारीच १८-भार्गवेतिनामभेदोऽत्र बोध्यः।

देवीभागवते तु स्कान्द-वामन-ब्रह्माण्ड-मारीच-भार्गवेति प्रागुक्तपुराणपञ्चकस्य स्थाने शिव-मानव-आदित्य-भागवत-वासिष्ठेति नामपञ्चकमाख्यायते। एतदनुसारेण श्रीमद्भागवतमुपपुराणकोटौ गणितं भवतीति।

रामायणम्

रामायणस्य काव्यत्वम्

संस्कृतसाहित्ये रामायणपदेन वाल्मीकिविरचितं रामायणमेव प्रसिद्ध्यति। भारतीयै रामायणमादिकाव्यं वाल्मीकिश्च तत्प्रणेतृतयाऽऽदिकविरभिधीयते। रामायणात् प्राचीनः संस्कृतभाषानिबद्धः काव्यलक्षणोपपन्नः कोऽपि ग्रन्थो न श्रूयते, दृश्यत इति कथैव का? यतो रामायणे न केवलं युद्धमेव वर्णितमपि तु रूपकोपमाद्यलङ्कारयुतायां भाषायां प्रकृतेरपि वर्णनं कृतमतो रामायणं काव्यमिति स्वीक्रियते न वीरगाथामात्रम् न वा शुष्केतिहासमात्रम्।

रामायणस्य रचनाकालः

१. रामायणे महाभारतवर्णितस्य कस्यापि पात्रस्य नाम नोपलभ्यते, महाभारते तु रामकथा वर्णिता लभ्यते। महाभारतस्य सप्तमपर्वणि लङ्काकाण्डगतं पद्यद्वयमवाप्यते (अतो रामायणं महाभारतात् प्राचीनम्)।

२. रामायणीया रामकथा कियता परिवर्तनेन दशरथजातकनाम्ना जातकग्रन्थाङ्गभावं गता यत्र पालिभाषयानूदितं रामायणीयं पद्यं प्राप्यते।

३. मृगयायां दशरथेन श्रवणकुमारोऽन्धतापससूनुर्हत इति रामायणकथा सामजातके वर्ण्यते कियता परिवर्त्तनेन समम्।

४. बौद्धसाहित्यस्य विशेषज्ञः सिल्वाँलेविमहोदयः स्पष्टमभिप्रैति यत् सद्धर्मस्मृत्युपस्थाननाम्नो बौद्धग्रन्थविशेषस्य मूलेन रामायणेनावश्यं भवितव्यम्। सद्धर्मस्मृत्युपस्थाने वर्त्तमानं जम्बूद्वीपवर्णनं रामायणस्थितदिग्वर्णनमनुहरति।

५. याकोबिमहोदयो भाषाविज्ञानद्वारा बौद्धकालपूर्वभवत्वं रामायणस्याह। एभिः सर्वैरपि प्रमाणै रामायणस्य बुद्धपूर्वकालिकता सिद्ध्यति। यच्च क्वचिद्रामायणपुस्तके एकत्र बुद्धपदोपादानं तत्प्रक्षिप्तस्लोकाङ्गं मन्तव्यम्।

६. रामायणे द्वयोरेव स्थलयोर्यवनपद श्रूयते, तयोरेवोपलब्ध्या वेबरमहाशयो यद्रामायणस्य यवनसकाशाद् गृहीतकथामूलकत्वमुक्तवाँस्तद्यवनपदघटितयोस्तयोः पद्ययोः प्रक्षिप्ततां समर्थयमानेन याकोबिमहोदयेन निपुणं दूषितमेव।

७. रामायणे कोसलराजधानी अयोध्या आख्यायते। बौद्धैर्जैनैः यवनैः पतञ्जलिना चापि कोसलराजधानी साकेत इत्युच्यते, अतः सिद्ध्यति यत् अयोध्याया अभ्युदये वर्त्तमाने साकेतेति नामकरणात् पूर्वमेव रामायणं व्यरच्यत।

८. जैनकविना विमलसूरिणा प्राकृतभाषानिबद्धे स्वीये 'पउमचरिआ' नामके ग्रन्थे 'रामचरितं' वर्णितम्। 'पउमरिआ' ६२ ई. समयेऽरच्यतातो रामायणं ततः प्राचीनम्।

९. पाटिलपुत्रस्य प्रतिष्ठापनमजातशत्रुणा ५०० ई. पू. समये कृतम्, रामायणे शोणगङ्गासङ्गममतिक्रम्य पुरः सरत्यपि रामे पाटलिपुत्रस्य नामापि न श्रूयते, तेन स्पष्टं प्रतीयते यद् रामायणं ५०० ई. पू. समयतः पूर्वकालिकम्।

१०. बालकाण्डे विशाला मिथिला च इति द्वे नगर्यौ पृथक् पृथक् राजद्वयाधिकृते वर्ण्येते। ऐतिहासिकाः कथयन्ति यत् उभे प्रागुक्ते नगर्यौ बुद्धकालात् प्रागेव वेशालीति नाम्ना एकनगरीत्वं गते, अतोऽप्यस्य रामायणस्य बुद्धपूर्वकालिकत्वमायातम्।

११. रामायणे भारतस्य नानानरपतिशासितानेकलघुराज्यविभक्तत्वं वर्ण्यते इयं च दशा भारतस्य बुद्धपूर्वकाल एवावर्त्ततातोऽपि रामायणस्य बुद्धपूर्वकालिकता समायाता।

१२. रामस्य सम्बन्धे बेलफूर नामा पाश्चात्त्यपण्डितः 'Cyclopedia of India' Vol. III नामके ग्रन्थे लिखति- 'Rama of the Solar line of Hindu Chronology is, however, placed by brahmins 867-102 B.C., between the silver and brazen ageso But he has been variously supposed to have lived 2022 Bo Co Jones, 950 Hamilton, and 1100 Todd, and according to Bently he was one year old in 960 Bo Co born in sixth April 961 B.C. Ram preceded Krishna but as their historians Valmiki and Vyasa, who wrote events they witnessed, they were contemporaries, it could not have been many years.'

एभिः सर्वैरपि प्रमाणैरिदं सिद्धं यद्रामायणमं ख्रीष्टपूर्वपञ्चमशतकात्पूर्वमेव कदाचित् प्रणीतं न तु ततोऽर्वाक्। पाणिनिकृतव्याकरणलक्षणहीनभाषाघटितत्वमपि रामायणस्य सिद्धान्तमिमं पोषयति।

रामायणस्य प्रचारः

संसारे किमपि काव्यं लोकप्रियतायां रामायणस्य समतां कर्त्तुं न क्षमते, अत एव चास्य प्रचारोऽपि पूर्णतया जातः। निर्माणकालादेव खल्वेतद् रामायणं काव्यरूपकादिनिर्माणप्रवृत्तानां विदुषां हृदयान्याचकर्ष। महाभारते तृतीयपर्वणि रामकथा रामायणाधारेण वर्णिता। अग्निविष्णुगरुडभागवतब्रह्माण्डपुराणेषु च रामायणानुसारेण रामस्य चरितं न्यबध्यत। भासकालिदासादयः प्राचीनाः कवयो रामायणस्याधमर्ण्यं स्वीकृतवन्तः। अश्वघोषप्रभृतयो बौद्धकवयोऽपि स्वकाव्यानि रामायणानुकृतिवारिभिरसिञ्चन्। ख्रीष्टप्रथमशतके जैनकविना विमलसूरिणा रामायणमुपजीव्य 'पउमचरिआ'नामको ग्रन्थो रचितः। ख्रीष्टीयतृतीयशतके तिब्बतचीनदेशयोर्भाषयोरनूदितेषु बौद्धग्रन्थेष्वपि रामस्य वीर्याणि वर्णितानि। वर्मा (Indo China)-प्राच्यद्वीपादिभूभागेष्वपि रामायणं लोकप्रियत्वं प्रापत्। यव (Java) द्वीपे लाराजांग्राङ्-पमबनन-पनतरन-नामकस्थानेषु शिवमन्दिरेषु देवगढस्थे विष्णुमन्दिरे च शिलासु रामायणवृत्तान्ताः शतद्वयाधिकसंख्यका उत्कीर्णाः प्राप्यन्ते। यवद्वीप-मलयद्वीपयोः साहित्येषु रामस्य चरितं वर्ण्यमानं दृश्यते। रामायणस्य पात्राणि नायकीकृत्य श्यामबालीप्रभृतिदेशेषु साहित्यसृष्टिरक्रियत। आस्तां पुराणीकथा, भारतीयाधुनिकभाषासु सर्वप्रथमं रामायणं तमिलभाषायां ख्रीष्टैकादशशतकेऽनूदितम्। तुलसीदासेनापि वाल्मीकिरामायणमेवाश्रितम्। भारतस्य काप्येतादृशी भाषा नास्ति यत्र रामायणस्यानुवादो न जातः स्यात्।

वैदेशिक्यो भाषा अपि रामायणस्यानुवादेनात्मानं धन्यं मन्यते।

किञ्च रामायणस्य प्रचारे इदमपि प्रमाणं यदत्र वर्णिता विजयदशमी देशे पर्वतां गमिता, एवमेव दीपावली अपि रामायणवर्णिता सर्वत्र समादृता।

तदित्थं रामायणस्य प्रचारेण तदीया लोकप्रयता प्रतीयते।

रामचरितस्यादर्शता

वाल्मीकिना स्वकाव्यकलायाः प्रदर्शनाय यत्पात्रमाधारीकृतं तस्य रामस्य चरितमेव तादृशं यत्तदाधारोकृत्य कोऽपि कविः साफल्यमासादयेत्, यथोक्तं साकेते-

'राम तुम्हारा चरित स्वयं ही काव्य है
कोई कवि बन जाय सहज संभाव्य है'

अतो रामाधारकं वाल्मीकिकाव्यं रामायणं नितान्तहृद्यं सातिशयशिक्षाप्रदं च भूत्वा रसास्वादसुखपिण्डप्रदानद्वारेण विनेयान्विनयति यत्काव्यस्य मुख्यं प्रयोजनमुच्यते।

रामचन्द्र आदर्शभ्राता आदर्शपतिः आदर्शपुत्रः आदर्शशासकः आदर्शमनुष्यश्चासीदिति समर्थयितुमेव रामायणं निरमीयत, यत्र लक्ष्ये तत्सफलमभूत्। रामो वनं गत्वाऽपि भरतोपरि सन्देहं न कृतवान्, लक्ष्मणोपरि विपदुपनिपाते स्वप्राणाँस्तृणाय मेने इत्यादिना तदादर्शभ्रातृता, सीतां परित्यज्यापि तदनुरागाग्नौ तिलशः स्वमजुहोदिति तस्यादर्शपतित्वं, पितुराज्ञयोपनतं प्रकृतिभिरनुमोदितमपि राज्यं तत्याजेति तस्यादर्शपुत्रता, रामराज्यपदमधुनाऽपि आदर्शराज्यपर्यायतामापन्नमिति तस्यादर्शशासकता व्यवहारमात्रेण च तस्यादर्शमनुष्यता प्रतीतेति सर्वथा विस्मयावहं चरित्रं रामचन्द्रस्य। तादृशं चरित्रं स्वीये काव्ये सृष्टवतः कवेर्वाल्मीकेन प्रथमोद्भूततामात्रेणादिकवित्वमपि तु सर्वोत्कृष्टकाव्यप्रणयनसौभाग्यवत्तयाऽपि तदीयमादिकवित्वं प्रतिपन्नं भवति।

रामायणस्य स्वरूपम्

रामायणे चतुर्विंशतिः सहस्राणि श्लोकानामिति तत् चतुर्विंशतिसाहस्रीसंहितापदेनाभिधीयते। यावन्ति अक्षराणि गायत्रीमन्त्रे तावत्सहस्रपरिमाणं रामायणमिति दृढम्। इदमपि प्रत्यक्षसिद्धं यत् प्रतिसहस्रतमश्लोकादौ गायत्रीमन्त्रस्य एकैकमक्षरं प्राप्यते। एतच्च पाठभेदादिकं नापतेदिति बुद्ध्या कृतं स्यादिति संभाव्यते।

बहवो विद्वांसः उत्तरकाण्डं बालकाण्डस्य कियन्तमंशं च प्रक्षिप्तमाचक्षुते। बालकाण्डस्य प्रथमे तृतीये च सर्गे या विषयसूची वर्त्तते तत्रोत्तरकाण्डवर्णिता बालकाण्डगततदंशवर्णिताश्च विषया नायान्तीति च तेषां तादृशोक्तौ हेतुरुच्यते 'याकोबि'महोदयस्तु अयोध्याकाण्डमारभ्य युद्धकाण्डान्तं काण्डपञ्चकमेव वाल्मीकिकृतं मन्यते। लङ्काकाण्डस्यान्ते ग्रन्थः समाप्त इव प्रतिभाति। उत्तरकाण्डवर्णितार्थानां सूचना च प्राक्तनकाण्डेषु नायातीति 'जैकोबी' महोदयस्य कथाकथने मूलम्। अथापि उत्तरकाण्ड तृतीय ई. पू. शतकात् प्राक्तनमेव सम्भवति, यतोऽत्रत्य एकः श्लोकः ई. पू. तृतीयशतकनिर्मिते दशरथजातके पालिभाषयानूदितरूपेण प्राप्यते।

रामायणस्य अनेकानि संस्करणानि प्राप्यन्ते-

१. बम्बईतः प्रकाशितं देवनागरी संस्करणम्, उत्तरभारते विशेषतः प्रचरितम्।
२. वङ्गीयं संस्करणम्, लोकनाथीटीकासहितम्, जी. गोरेसियो-महाशयः संस्करणमिदं प्रकाशितवान्, इटालियनभाषायां रामायणस्यानुवादं च कृतवान्। समयः-१८४८-१८६७ ई.।
३. काश्मीर संस्करणम्, डी. ए. वी. कालेज-लाहौरस्यानुसन्धानकार्यालयात् प्रकाशितम्। अस्य प्रचारो भारतस्य पश्चिमोत्तरभागे विशिष्य वर्त्तते।
३. दक्षिणभारतसंस्करणम्, इदं संस्करणं देवनागरीसंस्करणेन सह मिलतीव।

प्रथमसंस्करणत्रये पर्याप्तभेदो लभ्यते, तत्र कतमं संस्करणं मूलरामायणानुकूलमिति कथयितुं न शक्यते।

रामायणे रसः

काव्यानामादर्शभूतं रामायणम् कवीनामादर्शभूतश्च वाल्मीकिरिति कथनं सत्यादनपेतम्। यदि वाल्मीकिर्नाभविष्यत्तदा कवयः कीदृशा भवन्तीति निर्णयो दुष्करोऽस्थास्यदेवमेव रामायणाभावे काव्यस्वरूपमपि दुरवधारमस्थास्यत्।

कवयः क्रान्तदर्शिनो भवन्ति, ते यन्मनोरमं तत्त्वं पश्यन्ति, तदेव शब्दद्वारा लोकानुपदेष्टुं रञ्जयितुं च चित्रयन्ति। स्वानुभूतवस्तुजातस्य शब्दचित्रोपस्थापनमेव काव्यम्।

रामायणात् पूर्वमुपनिषदादौ यद्यपि पद्यान्यासन् परं तेषु लौकिकं छन्दो नासीत्, वाल्मीकिर्हि सर्वप्रथमं लौकिकं छन्दोऽवतारितवान्।

यावत् पर्यन्तं कवेः समक्षे वर्णनीयं वस्तु नागतं तावदयं मौनमादधौ, यदैव क्रौञ्चवधं करुणरसं दृष्टवान्, तदैवाकस्मादेवास्य मुखात् काव्यप्रवाहो निर्गतः, तदस्य काव्ये करुण रस एव प्रधानत्वं भजते। रस एव काव्यास्यात्मा स च वाल्मीकेः काव्ये करुण एव संभवति। तथा चोक्तं तौतभट्टेन–

'दर्शनाद् वर्णनाच्चाथ रूढा लोके कविश्रुतिः।
तथा हि दर्शने स्वच्छे नित्याप्यादिकवेर्मुनेः
नोदिता कविता लोके यावज्जाता न वर्णना।।'

यावदसौ रस नानुभूतवान् तावद् रामायणकथां जानन्नपि तां न निबद्धवान्। कवयो हि रस बन्धुमध्यवस्यन्ति न कथामात्रम्।

रामायणे हि करुणो रसः स्वयमादिकविना सूचितः 'श्लोकत्वमागत' इत्येवंवादिना। निर्व्यूढश्च स एव सीताऽत्यन्तवियोगपर्यन्तमेव स्वप्रबन्धमुपरचयता।' इति ध्वन्यालोकः।

भवभूतिरपि एको रसः करुण एवेति ब्रुवाणः काव्ये करुणरसस्य प्राधान्यं स्वीकरोति। वाल्मीकिरपि स्वकाव्ये तथैव स्वीकृतवान्स्यादिति नाश्चर्यजनकम्।

रामसीतयोर्निर्मलचरित्रता वाल्मीकेः कवित्वस्य चूडान्तं निदर्शनम्। रामस्य चरित्रं कविनाऽतिसावधानतया चित्रितम्। रामस्य महात्मत्वमनेन श्लोकेन प्रकाश्यते–

'कथञ्चिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यति।
न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया।।' (२।१।११)

रामस्यावन्ध्याभिलाषतां बोधयितुमिदमेकं पद्यमेव पर्याप्तम्–

'नास्य क्रोधः प्रसादो वा निरर्थोऽस्ति कदाचन।
हन्त्येष नियमाद् वन्ध्यानवध्येषु न कुप्यति।।'

रामस्य सीताविषयकानुराग एव न रावणवधं प्रयोजितवान्, अपि तु कर्त्तव्यबुद्धिरेव तथा कारितवती–

'स्त्री प्रणष्टेति कारुण्यादाश्रितेत्यानृशंस्यतः।
पत्नी नष्टेति शोकेन प्रियेति मदनेन च।।'

स्त्रीसामान्यकृतं दयालुत्वं, स्वाश्रितपीडेत्यक्रूरत्वं, पत्नीति शोकः, प्रियेति कामश्चेति सर्वं संभूयैव रावणवधप्रयोजकतामागमत् न केवलोऽनुरागः। तथा सति तदीयं महत्त्वं किञ्चिदपकृष्येत।

लक्ष्मणे शक्त्याहते सति तदुद्गारा रामस्य भ्रातृप्रेम व्यञ्जन्ति-

'देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः।
तं तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः।।'

रामस्य महत्त्वं तदाऽतीव स्फुटतां गच्छति यदाऽसौ हतस्य रावणस्य संस्काराय स्वाश्रितान् प्रेरयति–

'मरणान्तानि वैराणि निवृत्तं नः प्रयोजनम्।
क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव।।'

महाभारतम्

महाभारतस्य नामकरणम्

इदं प्रायः सर्वे भारतीया विद्वांसो मन्यन्ते यत् महाभारतं प्राग् जयनाम्ना ततो भारतनाम्ना ततः परतश्च महाभारतनाम्ना प्रसिद्धम्। 'नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरोत्तमम्। देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत्।।' इति पद्यं महाभारतस्य जयशब्दव्यवहार्यतामाह। मौलिकं जयनाम्ना व्यवहृतञ्च। महाभारतमल्पपरिमाणं स्वरूपत ऐतिहासिककथाप्रधानञ्चावर्त्तत नोपदेशप्रधानम्। जय इति नामैव तस्य ग्रन्थस्य पाण्डवविजयमात्रबोधनाय निर्मितत्वमाह। अमुमेव जयनामानं ग्रन्थं व्यासो निजशिष्यं वैशम्पायनमध्यापयामासेति सा प्रथमावस्था महाभारतस्य।

वैशम्पायनश्च गुरोर्व्यासादधीते जये स्वरचितसंवादादि योजयित्वा नागयज्ञावसरे जनमेजयं श्रावयामासेति तस्यामवस्थायां चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकपरिमाणतां गतं भारतसंज्ञया प्रथमानञ्चेदं जातम्। सेयं द्वितीयाऽवस्था।

अथायमेव चतुर्विंशतिसाहस्रीपरिमाणो भारतग्रन्थः शौनकाय सौतिना श्रावणकाले तत्पृष्टप्रतिवचनैः समुपबृंहितो भूत्वा लक्षश्लोकपरिमाणो महाभारतसंज्ञया प्रथितोऽभवत्। सेयं तृतीया पूर्णतावस्था। तृतीयावस्थायां मनुनाम्नाऽपि व्यवहारविषयतां गतोऽयं ग्रन्थे महाभारतमिति तस्य संज्ञा सौतिकृता।

महाभारतं कुत्र शास्त्रेऽन्तर्भवति

प्रथमं महाभातमितिहासः पुराणमाख्यानकञ्चेति नामभिराख्यायते स्म। साम्प्रतिकास्तु महाभारतम् आचारशास्त्रम् नीतिशास्त्रम् धर्मार्थकाममोक्षाख्यचतुर्वर्गसाधनम् चामनन्ति। भारतं पञ्चमो वेदः इति सर्वत्र प्रचारितम्। सर्वत्रास्मिन् ग्रन्थे वैष्णवसिद्धान्तानां प्रमुखत्वेन प्रतिपादनान् महाभारतं वैष्णवस्मृतिरप्याख्यायते। महाभारतस्य असीतिप्रतिशतभागोऽनेकविधोपदेशमयः, विंशतिप्रतिशतभाग एवेतिहासप्रतिपादक इति अस्य नीतिशास्त्रेषु गणनोचिता।

महाभारतस्य रचनाकालः

सम्प्रत्युपलभ्यमानं महाभारतं मूलमहाभारतात् परतो बहुषु शतकेषु व्यतीतेष्वेव निर्मितं स्यादतो मूलमहाभारतस्य जयाभिधानस्य वर्तमानमहाभारतात् पूर्वकालिकत्वं निश्चितम्। अत्र वर्तमानमहाभारतस्य रचनाकालसम्बन्धे विचारणीयमस्ति, तत्र–

१. ख्रीष्टैकादशशतके जातेन क्षेमेन्द्रेण कृतो भारतमञ्जरीनामा ग्रन्थः कथायां वर्तमानमहाभारतमनुहरतीति वर्तमानमहाभारतस्य एकादशशतकपूर्वकालिकत्वं सर्वथा सिद्धम्।

२. अष्टमशतकोत्तरार्धे जाता आद्यशङ्कराचार्या महाभारतं स्त्रीभिर्धर्मज्ञानायाध्येयत्वेनादिशन्ति, तेन महाभारतस्य ततः पूर्वकालिकत्वं सिद्धम्।

३. अष्टमशतकोत्पन्नाः कुमारिलभट्टाः महाभारतस्य बहूनि पर्वाणि स्मरन्ति।

४. सप्तमशतकोत्पन्ना बाणसुबन्धुप्रभृतयः कवयो महाभारतस्याष्टादशापि पर्वाणि हरिवंशं च स्मरन्ति।

५. कम्बोडियानामके भारतस्य प्राचीनोपनिवेशे षष्ठशतकसमीपे उत्कीर्णात् शिलालेखात् ज्ञायते यत् तत्रत्याय कस्मैचिन्मन्दिराय रामायणमहाभारतग्रन्थौ भारतेन प्रहितौ। तत्कथाप्रबन्धोऽपि भारतेन कृतः।

६. यवबालिप्रभृतिषु द्वीपेषु षष्ठशतके महाभारतमवर्त्तत, ततोऽपि पूर्वं तिब्बतभाषायां महाभारतस्यानुवादो जातः।

७. चतुर्थपञ्चमशतकलिखितेषु दानपत्रकेषु स्मृतिरूपेण महाभारतवचनानि निर्दिष्टानि दृष्टानि।

८. ४६२ स्त्रीष्टोत्कीर्णे एकत्र शिलालेखे पाराशर्यव्यासस्य लक्षश्लोकात्मक महाभारतप्रणेतृत्वमुल्लिख्यते।

९. सीरियादेशभाषायाम् उपलभ्यमानस्य शान्तिपर्वाध्यायत्रयस्य साक्ष्येण हर्टलमहोदयः प्रमाणयति यत् प्रचलितं महाभारतम् ई. पू. पञ्चमशतकनिबद्धात् महाभारतात् न भिद्यते।

१०. डयोन क्राइसोस्तोम (Dion Chyrsostom) महोदयस्य साक्ष्येण प्रतीयते यत् ५० ख्रीष्टाब्दकाले लक्षपद्यात्मकं

महाभारतं दक्षिणपथे लब्धप्रचारमासीत्।

११. ख्रीष्टप्रथमशतके स्थितेन वज्रसूचीकृत्ताश्वघोषेण हरिवंशस्थ पद्यमेकमुद्धृतम्। एभिः सर्वैः समुदितैरेतत् सिद्धं यत् ख्रीष्टशतकप्रारम्भे महाभारतमवश्यमवर्तत। अपि च–

(क) पाणिनिः महाभारतं जानाति स्मेति डल्हमैन (Dalhmann) साक्ष्येण प्रतीयते।

(ख) ख्रीष्टपूर्वपञ्चमशतकप्रणीते आश्वलायनगृह्यसूत्रे महाभारतस्योल्लेखो दृश्यते।

(ग) ४०० ई. पू. समये निर्मिते बौधायनधर्मसूत्रे महाभारतस्योल्लेखोऽस्ति।

(घ) बौधायनगृह्यसूत्रे महाभारतीयं विष्णुसहस्रनामोद्ध्रियते स्म।

(ङ) महाभारतीयशान्तिपर्वणि विष्णोर्दशावतारगणनाकाले बुद्धस्य नाम नायाति।

(च) मेगास्थनीजप्रणीते भारतवर्णने याः कथास्ता महाभारत एव प्राप्याः।

(छ) ब्रह्मा सर्वदेवज्येष्ठतया महाभारते प्रतिपादितः। पालिभाषासाहित्येन ज्ञायते यद् ब्रह्मणो ज्यैष्ठत्वं ख्रीष्टपूर्वपञ्चमशतकात् प्रागेव प्ररूढप्रचारमासीत्।

(ज) ज्यौतिषप्रमाणैः अपि कतिपये विद्वांसः कल्पयन्ति यत् वर्त्तमानं महाभारतम् ५०० ई. पू. समयात् प्रागेव निर्मितं न ततः परम्।

अतः सर्वसमीक्षया महाभारतम् ५०० ई.पू. समयतः परतो न निर्मितं किन्तु कदाचित् पूर्वमेव निर्मितमिति प्रतीयते।

महाभारतस्यादरः

रामायणस्य तुलनायां यद्यपि महाभारतस्य प्रचारादौ अल्पौ, तथापि महत्त्वदृष्ट्या महाभारतं विश्वस्य कुतोऽपि ग्रन्थान्न हीयते। महाभारतं तदानीन्तनभारतीयसमाजनीतिराजनीतिप्रभृतिज्ञातव्यं बोधयति, महाभारतं तदानीन्तनीं भारतीयां सभ्यतां प्रकाशयति। प्रमाणग्रन्थतयैवास्य पञ्चमवेदसंज्ञा जाता। यथा रामायणाधारेण बहवो ग्रन्था अरच्यन्त तथैव महाभारताधारेणापि। एतत् सर्वमस्य ग्रन्थस्य महत्त्वे साक्षिभूतम्।

महाभारतस्य विभागाः

महाभारतमष्टादशसु पर्वसु विभक्तं वर्त्तते, तस्मिंश्च आदि-सभा-वन-विराट-उद्योग-भीष्म द्रोण-कर्ण-शल्य-सौप्तिक-स्त्री-शान्ति-अनुशासन-अश्वमेध-आश्रमवासि-महाप्रास्थानिक-स्वर्गारोहणपर्वाणि सन्ति। कथा प्रसिद्धा। अनुषङ्गतः शकुन्तलोपाख्यान-मत्स्योपाख्यान-रामोपाख्यान-शिविकथा-सावित्रीकथा-नलोपाख्यानादीनि वर्णितानि।

युद्धवर्णनमात्रं न व्यासस्य लक्ष्यमपि तु भौतिकजीवनस्यासारतां प्रकाश्य प्राणिनां मोक्षमार्गे प्रवर्त्तनमेव व्यासस्य महाभारतप्रणयने उद्देश्यमासीत्, अत एवात्र शान्तो रसः प्रधानभूतः, वीरस्तु रसोऽङ्गभावं गतः।

महाभारतस्य विशिष्टता

व्यासस्य कृतिरियं सर्वैरितिहास इत्युच्यते यतोऽत्र वीराणां पुण्या गाथा वर्णिता। अयं ग्रन्थो धार्मिकग्रन्थो येन लोकः स्वकल्याणं गवेषयति।

अत्रैव ग्रन्थे गीतारत्नं विद्यते या दुग्धेव प्रतीयतेऽनवरतं दुह्यमानाऽपि। गीताग्रन्थस्यादरो महाभारतस्यैव विशिष्टतां प्रमापयति। स्वयमेव व्यासेन महाभारतस्य प्रशंसायां यदुक्तं तदक्षरशः सत्यम्-

'यो विद्याच्चतुरो वेदान् साङ्गोपनिषदो द्विजः।
न चाख्यानमिदं विद्यान्नैव स स्याद्विचक्षणः।।
श्रुत्वा त्विदमुपाख्यानं श्राव्यमन्यन्न रोचते।
पुँस्कोकिलागरं श्रुत्वा रूक्षा ध्वांक्षस्य वागिव।।'

श्रीमद्भागवतम्

'विद्यावतां भागवते परीक्षा' इत्युक्तेर्भागवतस्य काठिन्यं श्रुतचरम्। अस् भागवतस्य पुराणत्वे लोकाः सन्दिहते, ते हि देवीभागवतमेवाष्टादशपुराणान्तर्गतं मन्यन्ते न श्रीमद्भागवतम्। त्रयोदशशतकोत्पन्नो वोपदेवनामा वङ्गीयो विद्वान् श्रीमद्भागवतं प्रणीतवानिति कथनमपि श्रीमद्भागवतस्य पुराणत्वं सन्देहे पातयतां केषाञ्चनावस्तुतत्त्वविदामेव।

वस्तुतस्तु पुराणेषु अपेक्षितस्य ग्रन्थविस्तरस्य 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च। वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम्' इति स्वरूपनिर्देशस्य च भागवते सत्त्वेन तदीयं महापुराणत्वं न सन्देहदोलाधिरूढम् श्रीमद्भागवतं गायत्रीमन्त्रेणारभ्यते तेनैव च समाप्तिमाप्नोतीति मन्ये महामन्त्रसम्पुटितमिदं न केवलं पुराणमेवापि तु महापुराणम्। अष्टादशपुराणेषु गणनाऽपि भागवतशब्दसाधारण्यादुभयोः प्राप्नोति, तत्र श्रीमद्भागवतमुत्कृष्टगुणशालितया प्राथम्यमर्हति।

वोपदेवेन त्रयोदशशतकोत्पन्नेन भागवतं रचितमिति कथनं तु नितान्तनिर्मूलम् तत्र कारणान्यधो निर्दिश्यते-

१. द्वैतमतानुयायी मध्वाचार्यो भागवतोपरि भागवततात्पर्यनिर्णयं नाम टीकाग्रन्थं व्यरचयत्, मध्वाचार्यः ११९९ ई. वर्षे जन्माग्रहीत्, अतस्त्रयोदशशतकात् पूर्वकालिकं भागवतं त्रयोदशशताब्द्यामुत्पन्नेन वोपदेवेन प्रणीतं न सम्भवति।

२. एकादशशतकोत्पन्नो रामानुजाचार्यो वेदान्ततत्वसारनामके स्वग्रन्थे भागवतवर्त्तिवेदस्तुतेः पद्यमुद्धृतवान्।

३. चित्सुखाचार्येण नवमशतकसम्भूतेन विरचिताया भागवतव्याख्याया निर्देशो मध्वाचार्यश्रीधरस्वामिविजयध्वजैः स्वग्रन्थेषु कृतः।

४. दशमशतकोत्पन्नः प्रत्यभिज्ञादर्शनाचार्योऽभिनवगुप्तः स्वीयायां गीताटीकायां भागवतस्यैकादशस्कन्धतः कतिपयपद्यानि उद्धृतवान्।

५. साङ्ख्याकारिकासु माठरवृत्तिनाम्नी व्याख्या विद्यते, यस्याः अनुवादः चीनदेशभाषायां ५५७-५६९ मध्ये कदाचिदजायत, तत्र भागवतस्य श्लोकद्वयं निर्दिष्टम्।

६. अष्टमशतकोत्पन्नः शङ्कराचार्यः गोविन्दाष्टक-प्रबोधसुधाकरनामकयोः स्वस्तोत्रयोः स्तुतिप्रसङ्गे यासां घटनानां चर्चामकृत ता भागवत इव स्थिताः।

७. शङ्कराचार्यस्य परमगुरवः गौडपादाचार्याः पञ्चीकरणव्याख्यां 'जगृहे पौरुषं रूपम्' इति भागवतस्य पद्यं भागवतनामोपादानपूर्वकसुद्धृतवान्। अयं गौडपादाचार्यः षष्ठशतकात् परतो नैव सम्भावयितुं शक्यते।

इमानि प्रमाणानि सभेरीनादं साधयन्ति भागवतस्य षष्ठशतकात्प्राचीनताम्, तथा सति त्रयोदशशताब्दीजातेन वोपदेवेन निर्मितत्वं वक्तुरुपहासायैव केवलम्।

पद्मपुराणान्तर्गतभागवतमाहात्म्यानुसारेण तु कलियुगप्रारम्भ एव भागवतस्य निर्माणं सिद्ध्यति।

वोपदेवेन यदि भागवतं कृतं तदा हरिलीलामृतं मुक्ताफलं चेति ग्रन्थद्वयं कथं कृतम्? हरिलीलामृते भागवतानुक्रमणी विद्यते, मुक्ताफलं च भागवतस्थसरसश्लोकानां संग्रहः, वोपदेवस्य भागवतरचयितृत्वे मुक्ताफलसदृशस्य ग्रन्थस्य तेनैव प्रणयनं व्यर्थमेव स्यात्।

भागवतस्य कवितासौष्ठवम्

भागवतस्य पद्येषु गद्येष्वपि तादृशं चमत्कारकं सौष्ठवं प्राप्यते यत् तेन विदुषां मनांसि हठादाकृष्यन्ते। नवेषु काव्येषु जातेष्वपि भागवतगता काव्यमाधुरी नापकृष्टतां गता। तत्पठतां मनांसि भागवतं काव्यमेव प्रथमं मन्यन्ते ततोऽनन्तरं पुराणादि किञ्चिदन्यत्। भागवते समायातानि मथुराद्वारकाप्रभृतिनगरीवर्णनानि यथा कलायुतानि

तथैव यथार्थान्यपि। केशिनो विकरालस्य रूपस्य जरासन्धभीमयोर्भीषणस्य गदायुद्धस्य च वर्णनमेकतो यदि रोमाञ्चमुदञ्चयति तदा गोपीगीतभ्रमरगीतादि पठ्यमानमेव हृदयं स्तिमितयति नयने उदस्रयति च। दृश्याताम्–

'रत्नप्रदीपनिकरद्युतिभिर्निरस्त-
ध्वान्तं विचित्रवलभीषु शिखण्डिनोऽङ्ग।
नृत्यन्ति यत्र विहितागुरुधूपमक्षै-
र्निर्यान्तमीक्ष्य घनबुद्धय उन्नदन्तः।।'

द्वारकावर्णनपद्येऽस्मिन् मयूराणां भ्रमस्य वर्णनं नितान्तमनोहरमिदम्। भागवतस्थितेषु वर्णनेषु चमत्कारस्तदाऽतिशयमाप्नोति यदा तत्र वर्णनेष्वपि आत्महिताधायका आध्यात्मिका उपदेशा रसवृष्टिं कुर्वते–

'गिरयो वर्षधाराभिर्हन्यमाना न विव्यथुः।
अभिभूयमाना विषयैर्यथाऽधोक्षजचेतसः।।' (१०।२०।१५।
'सरिद्भिः संगतः सिन्धुः चुक्षुभे श्वसनोर्मिवान्।
अपक्वयोगिनश्चित्तं कामाक्तं गुणयुग्यथा।।' (१०।२०।१४)

रासपञ्चाध्यायी भागवतस्य काव्यकलायाः पराकाष्ठाया निदर्शनम्–

'शरदुदाशये साधुजातसत्सरसिजोदरश्रीमुषा दृशा।
सुरतनाथ तेऽशुल्कदासिका वरद विघ्नतो नेह किं वधः?।।'

'चरसि तंयद् व्रजाच्चारयन् पशून् नलिनसुन्दरं नाथ ते पदम्।
तृणकृशाङ्कुरैः खिद्यतीति नः कलिलतां मनः कान्त गच्छति।।'

ईदृशं सङ्गीतमयं हृदयोद्गारप्रकाशनक्षमं च सरसं काव्यं वस्तुतः संस्कृतसाहित्येऽपरत्र दुर्लभमिति कथनं भूतार्थकथनमेव।

भागवतस्य टीकासम्पत्

वैष्णवदार्शनिकैः सर्वैरेव भागवतस्य व्याख्या कृता, तदयं भागवतग्रन्थो ब्रह्मसूत्रसमतां गतः। अस्य ग्रन्थस्य टीकासम्पदेवादसीयं गौरवं गमयितुमलम्–

१. चित्सुखाचार्यकृता टीका, नोपलभ्यते, केवलं निर्दिश्यते।
२. श्रीधरकृता टीका, इयं प्रामाणिकी, 'श्रीधरः सकलं वेत्ति श्रीनृसिंहप्रसादतः' इति श्रुतेः।
३. सुदर्शनसूरिणः शुकपक्षीया टीका, श्रीवैष्णवमतपोषिका।
४. वीरराघवाचार्यस्य भागवतचन्द्रचन्दिकाटीका, श्रीवैष्णवमतपोषिका।
५. विजयध्वजकृता पदरत्नावली, माध्वमतपोषिका।
६. सनातनगोस्वामिनः बृहद्वैष्णवतोषिणी, दशमस्कन्धस्य।
७. जीवगोस्वामिनः क्रमसन्दर्भः।
८. विश्वनाथचक्रवर्त्तिनः सारदर्शिनी।
९. जीवगोस्वामिनः षट्सन्दर्भः, तत्त्वविवेचनग्रन्थः।
१०. वल्लभाचार्यस्य सुबोधिनी, वल्लभसम्प्रदायस्य।
११. शुकदेवाचार्यस्य सिद्धान्तप्रदीपः, निम्बार्कसम्प्रदायस्य।
१२. श्रीहरेः हरिभक्तिरसायनं नाम पद्यमयी टीका।

एवं वयं पश्यामो यदाचार्याः भागवतं स्वमतपोषणाय सादरं व्याचख्युः, अतोऽस्य ग्रन्थस्य सारत्त्वं प्रतीमः।

'निगमकल्पतरोर्गलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसम्मितम्।
पिबत भागवतं रसमालयं मुहुरहो रसितंका भुवि भावुकाः।।'

कथा-साहित्यम्

कथाया उद्गमभूमिर्भारतवर्षमेव। अधुना पाश्चात्त्या अपि कथाया गौरवं स्वीकुर्वन्तु नाम, परन्तु ते कथाया आधारं भारतीयकथात एव लब्धवन्तः। पाश्चात्त्यकथाया इतिहासं जानन्तो विद्वांसः प्रतियन्ति यद् भारतभूमिरेव कथाया उत्पत्तिक्षेत्रम्। षष्ठशताब्द्याम् भारते ताः कथाः प्रचुरप्रचारा आसन् यासामुपलब्धिरस्माभिः पञ्चतन्त्रे क्रियते। पञ्चतन्त्रेण विश्वसाहित्ये महदुपयोगि दानं समर्पितम्। वेदादेव प्रवहन्ती पुराणेषु खरस्रोतस्त्वमागता कथाधारा नानारूपाऽजायत।

संस्कृते कथाया द्वौ प्रकारौ-उपदेशात्मककथा, मनोरञ्जककथा च। प्रथमा पशुपक्षिकथा, द्वितीया मनोरञ्जनमात्रफला मानवकथा। मनोरञ्जककथानां प्राचीनतमः संग्रहो बृहत्कथानाम्ना प्रथते।

गुणाढ्यस्य समयः

संस्कृते बृहत्कथायाः सर्वप्रथम उल्लेखो दण्डिनः काव्यादर्शे प्राप्यते–

'भूतभाषामयीं प्राहुरद्भुतार्थां बृहत्कथाम्'

तदनन्तरं सुबन्धुर्लिखति–

बृहत्कथालम्बैरिव सालभञ्जिकानिवहैः।'

बाणोऽप्याह–

'धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथा।' (अत्र 'अतिद्वयी' पदं बृहत्कथां वासवदत्तां च परामृशतीति विद्वांसो वर्णयन्ति)।

त्रिविक्रमभट्टेनोक्तम्–

'धनुषेव गुणाढ्येन निःशेषो रञ्जितो जनः।'

गोवर्धनो लिखति

'अतिदीर्घजीविदोषाद् व्यासेन यशोऽपहारितं हन्त।

कैर्नोच्यते गुणाढ्यः स एव जन्मान्तरापन्नः।।'

एभिरुल्लेखैरिदं सिद्ध्यति यद् गुणाढ्यस्य बृहत्कथा ख्रीष्टसप्तमशतकात् प्राचीना एव। केचित् सातवाहनसमकालिकतया गुणाढ्यस्य प्रथमशताब्दीसम्भूततां मन्यन्ते। तत्र सातवाहनपदस्योपाधिस्वरूपतया समयव्यवस्थापकतां कतिपये नाङ्गीकुर्वन्ति। यदस्तु-प्रथमशतकानन्तरं सप्तमशतकात्पूर्वञ्च कश्चन समयो गुणाढ्यस्य मान्य एव। तत्र गुणाढ्यजीवनवृत्ते कातन्त्रव्याकरणप्रणेतुः शर्ववर्मणः सम्पृक्तया गुणाढ्यस्य प्रथमशताब्दीतो नातिपरवर्तित्वं विश्वसनीयं सम्भवति।

गुणाढ्यस्य जीवनवृत्तम्

काश्मीरग्रन्थतो ज्ञायते यद् गोदावर्यास्तीरे प्रतिष्ठाननगरं गुणाढ्यस्य अभिजनः। गुणाढ्यः सातवाहनस्यातीव प्रीतिपात्रमासीत्। कदाचिद् महिष्या 'मा उदकैरि'ति जलप्रतिषेधार्थकं वाक्यं सन्धिं कृत्वा 'मोदकैरि'त्युक्तम्। संस्कृतानभिज्ञश्च राजा मोदकैर्मधुरभेदैरिति ज्ञातवान्। वस्तुवृत्ते ज्ञाते सति राजा लज्जितो जातः। तेनैव कारणेन राज्ञा संस्कृतपठने रुचिः प्रकटीकृता। गुणाढ्यस्तं षड्भिर्वर्षैः संस्कृतमध्यापयितुं शक्यमित्युक्तवान्। तत्रैव स्थितः कातंत्रव्याकरणप्रणेता शर्ववर्मा षड्भिरेव मासैस्तथाकर्तु प्रतिज्ञातवान्। गुणाढ्यस्तस्य तथाविधामुक्तिमाकर्ण्य प्रोवाच यद्यपि शर्ववर्मा षड्भिर्मासैः संस्कृतं पाठयेत्तदाऽहं ततः प्रभृति संस्कृत-प्राकृतादिकाः प्रसिद्धा भाषाः कदापि न व्यवहारेयम्। पणबन्धेऽस्मिन् शर्ववर्मणा पराजितो गुणाढ्यः क्वचन विन्ध्यवनमध्ये स्थितो भूतभाषामयीं बृहत्कथां सप्तलक्षश्लोकात्मिकां प्रणीतवान्। तच्छिष्यास्तं बृहन्तं ग्रन्थं राज्ञः समीपं समानीतवन्तः किन्तु राजा तं नादृतवान्। राजानादरखिन्नो गुणाढ्यः स्वग्रन्थमारण्यकेभ्यः श्रावयित्वा क्रमशस्तमग्नौ क्षेप्तुं प्रारेभे। तदनन्तरं तद्गुणानाकर्ण्य

राजा तद्ग्रन्थसप्तमांशं लक्षश्लोकात्मकं प्रयासेन रक्षितुं शशाक। स एवायं बृहत्कथाग्रन्थः। इयमेव बृहत्कथाया उत्पत्तिकथा।

नेपालदेशीयो बुद्धस्वामी तु गुणाढ्यं मथुरावासिनमवन्तिनृपतेर्नृपमदनस्य चाश्रितं वर्णयति। अनयोः मतयोः काश्मीरमतं सम्यक्। बुद्धस्वामी तु गुणाढ्यं नेपालसमीपवर्तिनं साधयितुमेव स्वमाग्रहं तथा प्रकाशितवान्।

का भूतभाषा?

भूतभाषायां गुणाढ्येन बृहत्कथा रचितेति प्रतीतं, तत्र का भूतभाषेति प्रश्ने विंध्यभाषाप्रभेदो भूतभाषा, विंध्यमध्ये स्थितेन गुणाढ्येन बृहत्कथाप्रणयनस्यानुकूलतर्कत्वात्। ग्रियर्सन (George Grierson) महोदयः पश्चिमोत्तरप्रदेशभाषां भूतभाषामाह। तन्मते प्राचीनभूतभाषास्थानानि काफिरस्तान-चित्रल-गिलगिटप्रदेशाः।

गुणाढ्यस्य गोदावरीतीरवासितया विन्ध्यभाषाप्रभेदता भूतभाषाया अधिकविश्वासयोग्या। राजशेखरेणोक्तम्-येषु भारतस्यानेकेषु भागेषु भूतभाषायाः प्रचारोऽवर्त्तत, विंध्यभागोऽपि तेष्वन्यतमः, तस्माद् विंध्यभाषाभेद एव भूतभाषेति विदुषां सम्मतिः।

बृहत्कथा पद्यमयी गद्यमयी वा?

दण्डिना कथाया उदाहरणभावेन बृहत्कथा स्मृता। 'कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव निवध्यते', अतो बृहत्कथा गद्यमयी सम्भवति। बृहत्कथा दण्डिना दृष्ट स्यादित्यपि सम्भाव्यते, दण्डिनः पर्याप्तप्राचीनत्वात्। हेमचन्द्रोऽपि बृहत्कथातो गद्यविशेषमुद्धृत्य गद्यमयीभावं समर्थयति। यच्च तदनुवादत्रयं पद्यमयं तेन मूलमपि पद्यमयमिति कथनं तदकिञ्चित्करम्। श्लोकानां सप्तलक्षी बृहत्कथायामिति अक्षरसंख्याबोधिकैव, न पद्यमयत्वे दृढप्रमाणमिदम्।

बृहत्कथाया वर्ण्यविषयः

केचिदाहुः–बृहत्कथायां नायको नरवाहनदत्तः वेगवत्या गोमुखेन च सहितः प्रव्रजति, वेगवत्या वियुज्यते, नानाविधविक्रमप्रकाशनानन्तरं मदनमञ्जुकां नाम नायिकामासादयति मानवसेनस्य गृहे बन्दीभूताया अपि मदनमञ्जुकायाः सतीत्वमक्षुण्णमवर्त्तत। इयमीदृशी कथा रामायणमनुहरति, तेन गुणाढ्यस्य रामायणानुकरणपरायणता प्रतीयत इति। वस्तुतस्तु रामायणमहाभारत-बौद्धकथानामनुशीलने कृतेऽपि गुणाढ्येन बृहत्कथायां रामायणं नानुकृतं किन्तु प्रसङ्गवशादेव तथा कथा लिखिता। शरीरपिण्डस्य साम्ये सत्यपि बृहत्कथाया अङ्गानि रामायणकथाया अङ्गेभ्योऽतितरां भिद्यन्ते। गुणाढ्येन यात्रिकाणां सकाशात् श्रुताः कथा उपजीविताः कृत्वा विक्रान्तयात्रावर्णनानि लिखितानि। इमानि वर्णनानि श्रमजीविनां पोतकर्णधाराणां वाणिज्यपरायणानां पथिकानां च सातिशयमावर्जकानि। अस्य ग्रन्थस्य प्रणयने ग्रन्थकर्त्ता साधारणभाषया मनोरञ्जकसाहित्यसन्दर्भस्य प्रणयनमेवोद्देश्यमास्थितवान्, कस्यचिदैतिहासिकस्य कथासमुदायस्य आचारशास्त्रस्य वा गुम्फनं नेच्छति स्म। इदमेवास्य रामायणानुकरणतां निषेधति।

अवश्यमयं गुणाढ्योऽसदृशप्रतिभो यत्कृतिरद्याप्यद्वितीयैव विद्योतते स्वक्षेत्रे।

बृहत्कथाया वैशिष्ट्यम्

लोकप्रियकथासाहित्ये प्रथमकृतित्वेन, भारतीयसाहित्यकलाया भाण्डागारभावेन, अनन्तरभाविसाहित्येनोपजीवितत्वेन च बृहत्कथाया गौरवं नितान्तविशालम्।

भारतीयेतिहासस्य यः कालः साधनान्तरेण अप्रकाश्यमानः, तं प्रकाशयन्त्यो बृहत्कथायाः कथाः यदि साधु समालोचिताः स्युस्तदा तात्कालिकी दर्शनधारा सभ्यता स्थितिश्च स्फुटीभवेदिदमप्यस्या वैशिष्ट्यम्।

एतादृशान्येव वैशिष्ट्यानि दृष्ट्वा बृहत्कथा बहुधाऽनूदिता। तत्र–

बुद्धस्वामिनः श्लोकसंग्रहः

बृहत्कथाश्लोकसंग्रहापराभिधानः श्लोकसंग्रहनामायं ग्रन्थो बुद्धस्वामिना कृतः। अस्यैकमेव खण्डं नेपालप्रान्ते प्राप्तं यत्र हस्तलिखिते ग्रन्थे २८ सर्गाः ४५३९ मिताः श्लोकाश्च सन्ति।

अस्य ग्रन्थस्य हस्तलिखिताः प्रतयो नेपालप्रान्ते प्राप्ताः। अनेन बृहत्कथाया नेपालप्रान्तीयं रूपान्तरमिदमिति प्रतिभाति। अस्य कर्त्तुर्बुद्धस्वामिनः नेपालेन सह सम्बन्धस्तु नावधारयितुं शक्यते सम्भवति बृहत्कथाया मूलं पुस्तकं दृष्ट्वा श्लोकसंग्रहो निर्मितः स्यात्।

अत्र नरवाहनदत्तस्य शृङ्गारमयपराक्रमकार्याणि वर्णितानि। अत्र श्लोकसंग्रहे अविद्यमाना अपि कथाः पञ्चतन्त्रकथा वेतालपञ्चविंशतिकथाप्रभृतयः काश्मीरेषु निर्मितयोः बृहत्कथामञ्जरी-कथासरित्सागरयोरुपलभ्यते, तत्र किङ्कारणमिति प्रश्ने तत्क्षेपकसहितमेव श्लोकसंग्रहपुस्तकं क्षेमेन्द्र सोमदत्ताभ्यामधिगतं स्यादित्येकमुत्तरम्, द्वितीयञ्चेदमुत्तरं यत् क्षेमेन्द्रसोमदत्तौ ज्ञात्वैव कथान्तरं समावेशिवन्तौ। यावत् श्लोकसंग्रहस्य सर्वथा परिशीलनं न क्रियते तावद् बृहत्कथामञ्जर्याः कतिचन सन्दर्भा न स्फुटीभवन्ति। एतेन बृहत्काथामञ्जर्याः श्लोकसंग्रहसंक्षेपरूपता सिद्धा भवति।

विदुषां सम्मतौ श्लोकसंग्रहस्य निर्माणकालोऽष्टमं नवमं वा शतकम्।

श्लोकसंग्रहस्य शैली सरला स्वच्छा च। शैलीगुणेनैव ग्रन्थोऽयं लोकप्रियत्वं प्राप्तवान्।

अत्र चित्रितानि पात्राणि स्फुटचरित्रतया प्रसिद्धानि। ग्रन्थस्यावलोकनात् प्रतीयते यद् लेखको भ्रान्त्वा प्रत्यक्षीकृत्य जनपदान् तद्बासिनश्चावर्णयत्। अत्र प्राकृतभाषाप्रयोगेण विलक्षणैव कापि भाषा प्रतिभासते। व्याकरणशास्त्रप्रियता चास्य ग्रन्थे द्रष्टुं योग्या।

क्षेमेन्द्रनिर्मिता बृहत्कथामञ्जरी

बृहत्कथामञ्जरीति नामधेयमेवास्य ग्रन्थस्य बृहत्कथासङ्क्षेपरूपत्वं गमयति। क्षेमेन्द्रस्य रामायणकथामञ्जरी भारतमञ्जरी चेति ग्रन्थद्वयं प्रसिद्धं तयोरध्ययनेन सिद्धमिदं तत् क्षेमेन्द्रो मूलोक्तकथां रक्षन् ग्रन्थं संक्षिपति। संक्षेपकरणादेवास्य ग्रन्थाः क्वचित् क्वचित् शुष्का निष्प्राणाश्च जायन्ते। इमा मञ्जर्योऽस्य प्राथमिककृतयः। बृहत्कथामञ्जरी १०६३ तमेशवीयवर्षे प्रारब्धा १०६६ तमेशवीयवर्षे निर्माय समापिता च।

वर्णनीयवस्तुदृष्ट्या बृहत्कथामञ्जरी कथासरित्सागरमनुकरोति, परमाकारे महदन्तरम्। यत्र कथासरित्सागरे २१३८८ श्लोकास्तत्र बृहत्कथामञ्जर्यां केवलम् ७५०० श्लोकाः।

सोमदेवस्य कथासरित्सागरः

क्षेमेन्द्रेण बृहत्कथामञ्जर्यां लिख्यमानायामेव कथासरित्सागरोऽलिख्यत। कथासरित्सागरस्यारम्भः १०६३ तमेशवीयवर्षे समाप्तिश्च १०८१ तमेशवीयवर्षे जाता।

काश्मीरप्रशासकस्य अनन्तनृपतेः खिन्नायाः पत्न्याः सूर्यमत्या मनोविनोदार्थं काश्मीरदेशवासी सोमदेवपण्डितः कथासरित्सागरं प्रणीतवान्। अनन्तनृपतिः १०८१ तमेशवीयवर्षे आत्मघातं कृतवान् तमनु ममार च तस्य सती सूर्यमती। एतेनापि कथासरित्सागरस्य रचनाकालः पूर्वोक्तरूपः सिद्धो भवति।

कथासागरस्य कथासु सप्राणता प्रत्यग्रता विविधरूपता च विद्यते या क्षेमेन्द्रस्य मञ्जरीष्वप्राप्या। २१३८८ संख्याकेष्वेतत्पद्येषु ७६१ पद्यान्येव अनुष्टुपावतिरिक्तवृत्तैर्निबद्धानि।

सोमदेवः प्रयासेन दीर्घसमासान् क्लिष्टपदार्थवाक्यानि अलङ्काराँश्च परिहृतवान्। तेन कथासु वेगः सरलता चागच्छत्। कथासरित्सागरीयासु कथासु अद्भुताः समुद्रयात्रां देशयात्राः पोतभङ्गादयश्च वर्ण्यन्ते। कविताशैली प्रशंसनीया।

परोपकारमहत्त्वप्रसङ्गे यथा-

> 'परार्थफलजन्मानो न स्युमार्गद्रुमा यदि।
> तापच्छिदो महान्तश्चेज्जीर्णारण्यं जगद्भवेत्।।'

रामायणवत् महाभारतवच्च कथासारित्सागरोऽपि कविभिरुपजीव्यतां गमित इति महद्गौरवमस्य ग्रन्थस्य सिद्ध्यति।

वेतालपञ्चविंशतिका

वेतालपञ्चविशतिकायां नृपतिविक्रमसेनं प्रति वेतालेन कथिताः पञ्चविंशति कथा निबद्धाः। क्वचित् क्वचित् नवीनेषु पुस्तकेषु विक्रमसेनस्थाने विक्रमादित्य इति नाम दृश्यते। सम्भाव्यते प्रागयं स्वतन्त्रो ग्रन्थः, सम्प्रति तु बृहत्कथाकथासरित्सागरयोरङ्गभूतैवेयं प्राप्यते वेतालपञ्चविशतिका। द्वादशे ततः पश्चात्कालिके वा शतके जातेन केनचित् शिवदासेनेयं लिखितेति प्रवादः। इयमेका गद्यपद्यमयी, अपरा च गद्यमयीति रूपद्वयमस्या उपलभ्यते। आधुनिकीषु सर्वास्वपि भारतीयभाषासु अस्या अनुवादो जात इति लोकप्रियत्वमस्याः साधितं भवति।

केनचिद्योगिना उपकृतः कोऽपि नृपस्तस्योपकारं चिकीर्षति। योगी नृपं तरुविशेषशाखावलम्बिनं मृतकदेहमानेतुमादिशति। राजनि तद्देहसमीपं गत्वा तमानेतुमुद्युञ्जाने सति तद्देहाविष्टो वेतालो नृपमाह–'यदि त्वं मूक एव मां नेष्यसि तदाहं त्वया नेतुं शक्यः, अन्यथा नेति'। नृपे तथेत्युक्त्वा त नयमाने वेतालस्तं पथि जटिलां कथां श्रावयित्वा तदुत्तरं पृच्छति, नृपो यथार्थमुत्तरं वदति, वेतालस्तमेव वृक्षमालम्बते यत्रासौ पूर्व स्थितः, पुना राजा तमुपसर्पति तथैव वेतालो वदति, राजा पुनस्तं निनीषति, मध्येमार्गं पुनरपि वेतालो राजानं जटिलप्रश्नस्योत्तरं पृच्छति, राजनि च यथार्थमुत्तरं वदति पुनस्तत्रैवालम्बितो वेतालः इत्येवं क्रमेण सर्वाः कथाः श्राव्यन्ते। पञ्चविंशकथाया अवसाने नृपं मूकमवलोक्य वेतालोऽभिहितवान् यदयं योगी कपटोपायेन त्वां जिघांसति। तथा कथयित्वा ततो रक्षाया उपायमपि कथितवान्। इदमेव तत्त्वमत्र वेतालपञ्चविंशतिकायाम्।

शिवदासकृतोऽयं ग्रन्थः सरलया सुन्दर्या च शैल्या निबद्धः एकमेव निदर्शनं शैलीमाधुर्यप्रदर्शनाय क्षमेत-

स धूर्जटिजटाजूटो जायतां विजयाय वः।
यत्रैकपलितभ्रान्तिं करोत्यद्यापि जाह्नवी।।

अज्ञातकर्तृका सिंहासनद्वात्रिंशिका

महाराजविक्रमादित्यस्य सिंहासनमेकमासीत् यत्र उत्कीर्णाभिः पुत्तलिकाभिः वर्णिताः कथा अत्रोपनिबद्धाः। तत्सिंहासनमिन्द्रेण विक्रमादित्याय दत्तमासीत्। विक्रमादित्ये दिवंगते सति भोजराजेन भूसाद्भूतं तत्सिहासनमलभ्यत। तत्सिंहासनमारोढुमिच्छन्तं भोजराजं तत्रोत्कीर्णा पुत्तलिकास्ताः स्वसमानसख्याः कथाः कथयामासुः। अस्य कथाग्रन्थस्य बहूनि रूपाणि प्राप्यन्ते-एकं वर्णनात्मकपद्यप्रचुरं गद्यमयं रूपम्, अपरम् औपदेशिकपद्यैः पूर्णं पद्यमयम्, अन्यच्च केवलं पद्यबद्धकथामयम्। आधुनिकभाषास्वनुवाददर्शनेनास्य ग्रन्थस्य लोकप्रियत्वं प्रतीयते। वेतालपञ्चविंशतिकातः पश्चात्कालिकोऽप्ययं ग्रन्थः कर्त्रंशे नितान्तमौनः। एतस्य कर्त्ता निर्माणकालश्च निश्चेतुमशक्य एव।

शुकसप्ततिः

ग्रन्थोऽयं शाखाद्वयविभक्तः प्राप्यते–एका शाखा चिन्तामणिनामकेन केनचिद् ब्राह्मणेन प्रणीता, अपरा केनचन श्वेताम्बर जैनविदुषा कृता। अविदित रचनाकालोऽप्ययं ग्रन्थो हेमचन्द्रेण १०८८-११७२ ई. भवेन स्मर्यत इति ततः प्राचीनत्वमस्य स्वीकरणीयमेव।

अयं कथाग्रन्थोऽतीव मनोरञ्जकः। मध्ये मध्ये उपदेशप्रदैर्वर्णनपरैश्च पद्यैर्गथितमस्य गद्यं सरलम्। क्वचिन्मध्ये प्राकृतपद्यमपि विद्यते।

देशान्तरं प्रस्थितः कश्चन मदनसेनो नाम वणिक् स्वस्त्रियो रक्षणार्थं गन्धर्वावतारभूतौ शुककाकौ न्ययुङ्क्त। अनन्तरमधर्मपथप्रस्थितां स्वामिनीमुपदेष्टुमिच्छन् काकः स्पष्टार्थमुपदिदेश। तेन कुपिता सा तं प्राणदण्डभीत्या न्यवारयत्। तथा दृष्ट्वा शुको बुद्धिमत्तया तामनुवर्त्तमानः अमुकवत् त्वम् अस्मिन् मार्ग सम्भविनीं बाधां निवारयितुमुपायान् जानासि न वेति पृष्टवान्। नेत्युक्ते तया तां कथामेकां श्रावयति। न कथया प्रथमया तन्मनोरथः सिद्ध्यति। ततोऽन्यां श्रावयति। ततोऽपि परतोऽन्यम्। एवं कालं नयन्नसौ शुकस्तां रक्षितवानधर्माचरणाद्यावन्मदनसेनो गृहानागच्छत्। इदमेवात्र वर्ण्य वस्तु। आसु कथासु असतीनां स्त्रीणां छलव्यवहारा एव मुख्यतया वर्णिताः।

इमे वर्णिता ग्रन्था कस्यापि धर्मविशेषस्य प्रचाराय न कृताः। धर्मविशेषप्रचारमुद्दिश्यापि जैन-बौद्धमतानुसारिभिः

कतिपये ग्रन्था निर्मीयन्त। मतविशेषस्य कथाग्रन्थेषु साऽऽकर्षकता न दृश्यते या साधारणकथाग्रन्थेषु। बौद्धैर्विरचिताः कथाग्रन्था अवदाननाम्ना प्रथन्ते।

अवदानशतकम्

ज्ञातेष्ववदानग्रन्थेषु अज्ञातकर्तृकम् अवदानशतकम् प्राचीनतमम्। ख्रीष्टतृतीयशताब्द्याः पूर्वार्धभागे ग्रन्थस्यास्य चीनभाषानुवादो जातस्तेन प्रथमा द्वितीया वा ख्रीष्टशताब्दी ग्रन्थस्यास्य रचनाकालो निर्धारयितुं शक्यते। ख्रीष्टशताब्दीपूर्वकालप्रणीतस्त्वयं ग्रन्थो नास्ति, यतोऽत्र दीनारशब्दप्रयोगः प्राप्यते। नहि ततो बहुपूर्वकाले दीनारशब्दः प्रचिलितप्रयोग आसीत्। दशकाव्येषु खण्डेषु विभज्यमानस्यास्य ग्रन्थस्य विनयपिटकाधारता प्रतीता। अत्र साहित्यिकगौरवं स्वल्पमात्रम्, अधिकं शिक्षादायकत्वमेव। ऐतिहासिककथानामपि निवेशोऽत्र विद्यते, यथा– बिम्बसारस्य पत्नी श्रीमती बुद्धशेषास्थिपूजापरायणा तत्पूजानिषेधिकाया अजातशत्रोराज्ञाया उल्लङ्घनेन राजादेशान्निहतो भूत्वा स्वर्गं गतेति।

दिव्यावदानम्

अयमपि ग्रन्थोऽज्ञातकर्तृक एव नानाग्रन्थानाम् विशेषतो विनयपिटकस्य कथाः संगृह्य ग्रन्थोऽयं प्रणीतः। अयं भागद्वयविभागवान् ग्रन्थः पूर्वभागे महायानसम्प्रदायस्य द्वितीयभागे हीनयानसम्प्रदायस्य च सिद्धान्तान् गर्भीकरोति। एतद्ग्रन्थप्रणेता अश्वघोषकृतीनां ज्ञाताऽऽसीदिति भावसाम्यं प्रत्याययति। तथा हि अश्वघोषेण यत्र–'अतीत्य मर्त्त्याननुपेत्य देवान्' इत्युक्तं तत्र दिव्यावदाने 'अतिक्रान्तो मानुषवर्णमप्राप्तश्च दिव्यवर्णम्' इत्युक्तम्।

ख्रीष्टद्वितीयशतकेऽस्य प्रणयनं कृतं स्यादित्यनुमातुं शक्यते यतोऽवदानशतकात्पूर्वकालिकत्वमस्य वक्तुमशक्यम्। ख्री० २६५ तमे वर्षे दिव्यावदानगतायाः शार्दूलकर्णावदानकथायाः चीनभाषानुवादो जातः। अतः प्रथमद्वितीयख्रीष्टशतकयोरन्तराले लब्धोदयस्य अवदानशतकस्यासन्नोत्तरकालत्वमस्य निश्चितम्। अत्र वर्णिताः कथा नानारसाः। कुणालस्य कथा त्वतिकरुणा। विविधप्रकारकगद्यपद्योपबृंहितमिदं पुस्तकं बहुग्रन्थाश्रितं सम्भाव्यते।

आर्यसूरिकृता जातकमाला

जातकमालाशब्देन बोधिसत्त्वानां पूर्वजन्मकथासंग्रहो बुध्यते। भगवता बोधिसत्त्वानां पूर्वजन्मस्मरत्वेन तत्कथा अत्र वर्णिताः। पालीग्रन्था अस्या जातकमालाया आधारभूताः। शैली चात्राश्वघोषकाव्यानुकारिणी। अत्र प्राचीनेतिहासो नास्ति। बौद्धमतस्य सर्वविधाः सिद्धान्ता अत्रोपनिबद्धाः।

गद्यानि पद्यानि चात्र चमत्कारीणि। दानधर्ममहत्त्ववर्णनप्रसङ्गे शिबिराजकुले अवतीर्णस्य बोधिसत्त्वस्य एका कथा प्रस्तूयते। कश्चिदन्धो ब्राह्मणः तमेकमक्षि याचितवान् स च तस्मै एकस्याक्ष्णः स्थानेऽक्षिद्वयं दातुं प्रवृत्तः। अक्षिस्थाने वस्त्वन्तरप्रदानाय प्रार्थयतो मन्त्रिणो बोधिसत्त्वः प्राह–

'यदेव याच्येत तदेव दद्यान्नानीप्सितं प्रीणयतीह दत्तम्।
किमुह्यमानस्य जलेन तोयैर्दास्याम्यतः प्रार्थितमर्थमस्मै।।'

पुनरपि सचिवैरनुरुध्यमानो बोधिसत्त्वः प्राहः–

'नायं यत्नः सार्वभौमत्वमाप्तुं नैव स्वर्गं नापवर्गं न कीर्त्तिम्।
त्रातुं लोकानित्ययं त्वादरो मे याच्ञाक्लेशो मा च भूदस्य मोघः।।'

आर्यसूरिणः कवित्वेन कथास्वासु कापि नवैव च्छटा समागता। तदीया जातकमाला क्वचित् क्वचिदतीव कर्णरसायनं पद्यमुपस्थापयति–

'ततश्चकम्पे सधराधरा धरा विलङ्घ्य वेलां प्रससार सागरः।'

जातकमालाया बौद्धसम्प्रदायग्रंथतया पालीग्रंथाधारतया च यदि क्वचित् पालीशब्दाः प्राप्यन्ते तर्हि न विस्मयस्य स्थानमिदम्।

१०००तमे ख्रीष्टाब्दे जातकमालायाश्चीनभाषानुवादो जातः। ख्रीष्टसप्तमशतके भारतभुवमागतस्य चीनयात्रिण इत्सिङ्गस्य जातकमाला ज्ञाने आसीत्। अतः सप्तमशतकात्पूर्वं पञ्चमं शतकं षष्ठं वाऽस्या रचनायाः कालः प्रत्येतव्यो भवति।

यत्तु तारानाथमहोदयेन अश्वघोषस्यैव आर्यसूरिरूपतोक्ता तदसारं पर्याप्तप्रमाणविरहात्, अश्वघोषकृति-जातकमालयोः शालाभेदाच्च।

बौद्धसाहित्यवत् जैनसाहित्यमपि कथासाहित्यस्वरूपेण अङ्गेन पूर्णं विद्यते। बौद्धकथावत् जैनकथा अपि उपदेशार्थमेव सृष्टाः प्रतिभान्ति। तत्र प्रसिद्धा–

सिद्धर्षेः उपमितिभवप्रपञ्चकथा

लोककथारूपेण भावानां पात्रीकरणद्वारकप्रतीककथारूपेण चात्र मनुष्यजीवनं व्याख्यातम्। प्रतीकात्मकसंस्कृतभाषाबद्धसाहिये सर्वप्रथमसृष्टतयाऽस्य मूल्यं महत्। अयं ग्रन्थः सिद्धर्षिणा ९०६ तमे ख्रीष्टाब्दे प्रणीतः भूमिकान्ते ग्रन्थकृता स्वयं विवृततयाऽत्रत्यं रूपकं सुबोधमजनि। सरला भाषा बालबोधिनी। साहित्यिकदृष्ट्या नेदं तथा मनोरञ्जकं यथोपदेशदृष्ट्या।

हेमचन्द्रस्य परिशिष्टपर्व

अयं ग्रंथो हेमचंद्रेण स्वप्रणीतस्य त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरितनामकस्य ग्रन्थस्य परिशिष्टरूपतया निर्मितः अस्य समयः १०८८-११७२ ख्रीष्टाब्दः। जैनधर्मप्रचाराय सरला उपदेशिकाश्च कथा अत्र ग्रथिताः जैनधर्मपक्षपातेन महाराज चन्द्रगुप्तोऽपि जैनधर्ममत्राङ्गीकारित इतीतिहासविदोऽस्य दोषमुद्भावयन्ति।

कथासाहित्ये पशुपक्षिकथाः

संस्कृतभाषायां विविधाः कथाः प्राप्यन्ते। प्रथमाः मनोरञ्जनमात्रफलाः बृहत्कथाप्रवर्त्तितरूपाः, द्वितीयाश्च पञ्चतन्त्रप्रवृत्ताः सदाचारराजनीत्योः शिक्षाप्रदायिन्यः। अनयोर्बाह्यरूपसाम्येऽपि आन्तरिकस्वरूपे महदन्तरम्। अतो बृहत्कथापथप्रवृत्ताः कथा लोकप्रियकथाशब्देन पञ्चतन्त्रपथप्रवृत्ताश्च कथाः शिक्षाकथायां पशुपक्षिकथाशब्देनाभिधातुं शक्यन्ते।

पशुपक्षिकथाविकासः

वैदिकसाहित्ये ईदृश्यः कथा न सन्ति। छान्दोग्योपनिषदि सत्यकामस्य ऋषभहंसादिसकाशाद् ब्रह्मज्ञानं लभमानस्य वृत्ते पशुपक्षिकथाया बीजं दृश्यते। महाभारते पशुपक्षिकथानां स्वरूपं किञ्चित् स्फुटम् तत्र मार्जारमूषककथायां धृतराष्ट्रं प्रत्युपदेशः प्रकाशितः।

बौद्धधर्मप्रचारेणेदृशकथासाहित्यस्य महानुदयो जातः। स्वधर्मप्रचाराय बौद्धैर्विविधाः पश्वादिकथाः प्रथिताः। भरहुत नामके स्थाने यद् बौद्धानां स्मारकमुपलब्धं तेन ख्रीष्टपूर्वद्वितीयशतके पश्वादिकथायाः प्रचार सिद्ध्यति।

नीतिशिक्षार्थं प्रवर्त्तितासु कथासु पञ्चतन्त्रकृता नीतिशास्त्रात् अर्थशास्त्राच्च विपुला सामग्री संगृहीता।

'मनवे वाचस्पतये शुक्राय पराशराय ससुताय।
चाणक्याय च विदुषे नमोऽस्तु नयशास्त्रकर्त्तृभ्यः।।'

इति पञ्चतन्त्रस्य भूमिकायां नमस्कारविधया नानानीतिशास्त्रकृतामुल्लेखो दृश्यते। तदयं पञ्चतन्त्रनामा पशुपक्षिकथाप्रभेदो नितरां शिक्षाप्रदो विद्यते। अयं पञ्चतन्त्रग्रन्थः कतिचनान्यानपि ग्रन्थानाधारीकरोति। वेतालपञ्चविंशतिका, शुकसप्ततिः, सिंहासनद्वात्रिंशतिका, हितोपदेश इत्यादयो ग्रन्थाः पञ्चतन्त्रमेवाश्रित्य निर्मिता इति प्रसिद्धम्।

पञ्चतन्त्रस्य पञ्चाशद्भाषास्वनुवादो जात इति ग्रन्थस्यास्य लोकप्रियता प्रत्यायिता भवति। भारतवर्षस्याशेषासु भाषासु अन्यदेशभाषास्वपि च पञ्चतन्त्रस्यानुवादो दृश्यते। संसारे धर्मग्रन्थानतिरिच्य केनाप्यन्येन लौकिकग्रन्थेनैतावानादरो नाधिगत इति कथनं भूतार्थव्याहृतिरेव।

पञ्चतन्त्रस्य शाखाभेदः

दक्षिणापथप्रथिते नेपालदेशीये च पञ्चतन्त्रे पञ्चतन्त्रमिति नाम समानम्। अतो मूलभूतं पुस्तकं पञ्चतन्त्रनामकमासीदिति वक्तुं सुशकम्। तन्त्रपदेन अध्याया उच्यन्ते, 'तन्त्रैः पञ्चभिरेतच्चकार सुमनोहरं शास्त्रम्' इति स्मरणात्।

पञ्चतन्त्रं नाम नैकं पुस्तकमपि तु शास्त्रमिदम्। अत्र शास्त्रे समानाभिधेयाः समानोद्देश्याः समान बहुलांशाश्च बहवो ग्रन्थाः सन्ति। पञ्चतन्त्रस्य शाखा बहुविस्ताराः। बहुविस्ताराः। तत्र अर्धाधिको भागो विदेशेषु प्रसिद्धः। ११०० तमे ख्रीष्टाब्दे हिब्रू-भाषायामस्यानुवादो जातोऽनन्तरमन्यान्यासु वैदेशिकभाषासु जातैरनुवादैरयं ग्रन्थः पाश्चात्त्यदेशान् व्याप्य तिष्ठति। सम्प्रति 'यावा' द्वीपादारभ्य 'आइसलैण्ड' पर्यन्तमस्य प्रचारो दृश्यते।

पञ्चतन्त्रस्य शाखाः

सर्वासामपि शाखानामेकं समानं मूलम्। शाखास्तु-(१) नेपालीयं पञ्चतनत्रम्, (२) दक्षिणापथीयं पञ्चतन्त्रम्, (३) हितोपदेशः, (४) बृहत्कथान्तर्गतं पञ्चतन्त्रं यत् क्षेमेन्द्रेण सोमदेवेन च वर्णितम्, (५) तन्त्राख्यायिका, (६) सरलग्रन्थः, (७) पूर्णभद्रप्रणीतः, पञ्चतन्त्रग्रन्थश्च।

१. नेपालीयं पञ्चतन्त्रम्-नेपालीयपञ्चतन्त्रस्य अनेकानि हस्तलिखितपुस्तकानि अधिगतानि। एषां मध्ये एकस्मिन् पद्यभागमात्रं विद्यते, अपरस्मिन् पद्यभागेन समं गद्य भागोऽपि। अत्र कालिदासीयमेकं पद्यमुद्धृतमिति कालिदासादर्वाग्भवत्वमस्य प्रतीयते। इतोऽधिकमस्य रचनाकालसम्बन्धे कथयितुं न शक्यते।

२. दक्षिणापथीयं पञ्चतन्त्रम्-अत्रापि कालिदासीयमेकं पद्यमुद्धृतमिति ततोऽर्वाग्भवत्वमस्य सिद्ध्यति। अस्मिन् यावान् मौलिकपञ्चतन्त्रांशः न तावान् सरलग्रन्थे तन्त्राख्यायिकायां वा। अस्मिन् बहवः कथाः प्रक्षिप्ता अपि सन्ति।

३. हितोपदेशः-नारायणनामकेन केनापि पण्डितेनायं सङ्ग्रहः कृतः। अत्र स्वयमुक्तं-'पञ्चतन्त्रात्तथान्यस्माद् ग्रन्थादाकृष्य लिख्यते' इति। तेनास्य पञ्चतन्त्ररूपान्तरत्वमुक्त भवति। आचारशिक्षाऽस्य ग्रन्थस्य मुख्यमुद्देश्यम्। अत्रत्याः कथा नानाग्रन्थेभ्यो गृहीताः, यथा-मुनिमूषिककथा महाभारताद् गृहीता, चतुरमतिस्त्रीकथा शुकसप्ततितो गृहीता, वीरवरकथा वेतालपंचविंशतिकातो गृहीता।

(क) नेपाले हितोपदेशस्यैकं १३७३ ख्रीष्टलिखितं पुस्तकं प्राप्तम्।

(ख) भट्टारकवारशब्दप्रयोगात् ९०० ख्रीष्टतोऽर्वाऽवग्भवमायाति।

(ग) माघात् कामन्दकीयनीतिसाराच्च। बहुविषयादानात्ततोऽर्वाग्भवत्वमायाति। तदेवं सकलवस्तु पर्यालोचनयाऽस्य कालः १००० ख्रीष्टमितः प्रत्ययो भवति।

४. बृहत्कथान्तर्गतं पञ्चत्तरम्-बृहत्कथायांतं पञ्चतन्त्रस्य यद्रूपमासीत्तदेव काश्मीरेषु समुपचितं सद् बृहत्कथामञ्जर्यां कथासरित्सागरे चावर्ण्यत। क्षेमेन्द्रेण मञ्जर्यां सोमदेवेन कथासरित्सागरे चास्यैव पञ्चतन्त्रस्य कथाभागो वर्णित इति विदुषामाशयः। अत्र क्वचित् संक्षिप्तत्वं क्वचिद् रूपान्तरितत्वमपि दृश्यते।

५. तन्त्राख्यायिका-पञ्चतन्त्रस्यैव रूपविशेषः तन्त्राख्यायिकानाम्ना प्रसिद्धः। काश्मीरदेशे शारदालिप्यामस्यैकमेव पुस्तकमधुनावधि प्राप्तम्। तन्त्राख्यायिकायामाद्यपञ्चतन्त्रस्य यावानंशः सुरक्षितो विद्यते तावानंशो नान्यत्र। अत्र बहवः कथा प्रक्षिप्ता अपि सन्ति, यथा-नीलशृगालस्य, चतुरजम्बुकस्य, सोमिलकतन्तुवायस्य, कुटिलकुट्टिन्याः, नृपशिवेः, वृद्धहंसस्य लशुनचौरस्य, वीरवेषधारिणश्च कथाः। अस्या रचनाकालो निश्चित्य वक्तुमशक्यः।

६. सरलग्रन्थः-अयमपि पञ्चतनत्राधारकस्तद्रूपान्तरभूतो वा ग्रन्थः। अस्य तन्त्राख्यायिकया सह

महत्साम्यं वर्त्तते। अत्र वैदिकमुनीनां नामानि नोपलभ्यन्ते, जैनमतप्रसिद्धानां दिगम्बरनग्नकक्षपणकधर्म--देशनामप्रभृतीनां शब्दानां प्रयोगस्य दर्शनेन 'जैनः कश्चिदस्य ग्रन्थस्य रचयिते'ति तर्कयन्ति कतिपये। अत्रमाघकाव्यात् पद्यानि उद्धृतानि पूर्णभद्रश्चामुं स्मरति, तदयं ग्रन्थः ख्रीष्टीयैकादशशतकसम्भवः स्यादिति विश्वसन्ति।

७. पूर्णभद्रस्य पञ्चतन्त्रम् (पञ्चाख्यानकम्)-पंचाख्यानकनाम्ना प्रसिद्धः पूर्णभद्रकृतोऽयं ग्रन्थः तन्त्राख्यायिकान् अन्यानपि च तद्विषयकग्रन्थान् विलोक्य कृतः प्रतीयते। सोमाख्यस्य कस्यचिन्मन्त्रिणः प्रसन्नतायै पूर्णभद्रेण ११९९ तमे ख्रोष्टीये ग्रन्थोऽयं लिखितः।

मूलपञ्चतन्त्रप्रणेता

विष्णुशर्मा अमरशक्तिनामकस्य नृपस्य त्रीन् पुत्रान् षट्भिर्मासैः राजनीतिं शिक्षयितुं ग्रन्थमिमं प्रणीतवानिति पञ्चतन्त्रस्य भूमिकातः प्रतीयते। हस्त्यश्वादियानसाधनं विहायात्रोष्ट्राऽसकृद्वर्णित इति काश्मीरदेश्योऽयं विष्णुशर्मा सम्भाव्यते।

रचनाकालः

आद्य पञ्चतन्त्रान्तर्गतत्वेन सम्भाविते एकत्र पद्ये दीनार-शब्दो विद्यते। दीनारो नाम मुद्राविशेषः स हि रोमनमुद्राविशेषः ग्रीसदेश-मार्गेण प्राच्यभारतादिदेशेषु प्रचारमासादितवान्।

५५० तमे ख्रीष्टाब्दे 'वरजोई' महाशयेनास्य पञ्चतन्त्रग्रन्थस्य पहलवी भाषायामनुवादः कृतः। एतेन सर्वेण विचार्यमाणेन तृतीये द्वितीये वा ख्रीष्टशतके पञ्चतन्त्रस्य रचना जातेति बाढं प्रत्येतुं शक्यते।

पञ्चतन्त्रकथानां रूपान्तराणि

१. ५३१-५८९ ख्रीष्टसमये वैद्यवरवरजोईमहाशयेन पञ्चतन्त्रस्य पहलवीभाषायां 'करकट-दमनक-कथा'नाम्ना रूपान्तरं प्रकटीकृतम्। इदं पञ्चतन्त्रस्य प्रथमं रूपान्तरं तन्त्रारख्यायिकास्वरूपमनुहरति। इदं रूपान्तरं नष्टं जातम्।

२. पञ्चतन्त्रस्य द्वितीयं रूपान्तर ७५० तमे ख्रीष्टाब्दे 'बूद'महाशयस्य प्रयत्नेन प्राचीन-सीरयन्-भाषायामजायत, यदेकपुस्तकात्मकमद्यापि प्राप्यमस्ति।

३. प्रागुक्तं पञ्चतन्त्रस्य सीरियन् रूपान्तरं ७५० खीष्टहायने 'अब्दुल्लः इब्नुलमौकफ्फा'नाम्ना विदुषा 'कलील-व-दिम्नः' इति नाम्ना अरबभाषायां परिवर्तितम्। एतदेव रूपान्तरं सर्वेषां पाश्चात्त्यदेशप्रचलितभाषासु प्रथितानां पञ्चतन्त्राधारकथागाथानां मूलमिति पुरातत्त्वविदां निश्चयः।

४. १०८० ख्रीष्टाबदसमीपे 'कलील-व-दीम्नः' इति नाम्ना प्रथितमरबभाषा-पञ्चतन्त्रम्, तत्कालप्रचलितायां सीरियन्-भाषायां स्पेनदेशभाषायां च अनूदितमजायत।

५. अरबभाषामयस्य पञ्चतन्त्रस्य ग्रीकभाषामयं रूपान्तरमाधारीकृत्य इटलीभाषामयं पञ्चतन्त्रम् जर्मनभाषामयं पञ्चतन्त्रम् लैटिनभाषामयं पञ्चतन्त्रद्वयम्, नानाविधानि स्लैवोनिकभाषामयानि च पञ्चतन्त्राण्यजायन्त। तदिह सर्वेषु रूपान्तरेषु प्रकृतिभूतस्य ग्रीकभाषामयस्य पञ्चतन्त्रस्य महत्त्वमधिकम्।

६. एवं नानाभाषासु रूपान्तरं भजमानस्यास्य पञ्चतन्त्रग्रन्थस्य जौह्णमहाशयेः १२६३-१२७८ ख्रीष्टान्तराले लैटिनभाषायामनुवादः कृतो यो १४८० ख्रीष्टाब्दे द्विरमुद्र्यत।

७. अयमेव लैटिनभाषानिबद्धो पञ्चतन्त्रग्रन्थः १४८३ ख्रीष्टाब्दे एन्थोनियस वॉन फर (Anthonius Von Pforr) नामकेन विदुषा पुनर्जर्मनभाषायामनूदितः। अनेन साहित्येन जर्मनसाहित्यं भृशं प्रभावितं जातम्। अस्यानुवादौ १५४६ ख्रीष्टाब्दे इटलीभाषायाम् १५५६ ख्रीष्टाब्दे च फ्रेंचभाषायां जातौ।

तदयं ग्रन्थो विविधदेशभाषासु रूपान्तराण्याकलयन् समस्तमपि विश्वं व्याप्तवान्। एषा प्रसारदशा पाश्चात्त्यदेशयात्राशब्देनाप्युच्यते।

पञ्चतन्त्रस्य शैली

हृद्या सरला च पञ्चतन्त्रस्य शैली। लोकाचारं राजनीतिं च शिक्षयितुं विरचितेऽत्र ग्रन्थे निबद्ध्यमानाः सर्वा अपि कथाः किमपि उपदेशमन्तर्धारयन्ति, तेन परस्परानुस्यूतेऽपि पञ्चतन्त्रीयकथाप्रपञ्चे क्वचिदपि वैरस्यं नोपलक्ष्यते। पञ्चतन्त्रप्रणेतरि विष्णुशर्मणि निपुणराजनीतिज्ञस्य सिद्धहस्तवर्णनपरस्य च समधिकं सामञ्जस्यं दृश्यते। भाषा सर्वत्र प्राञ्जला।